

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ – ПЛОВДИВ



**Научни трудове
на**



**Съюза на учените
Пловдив**



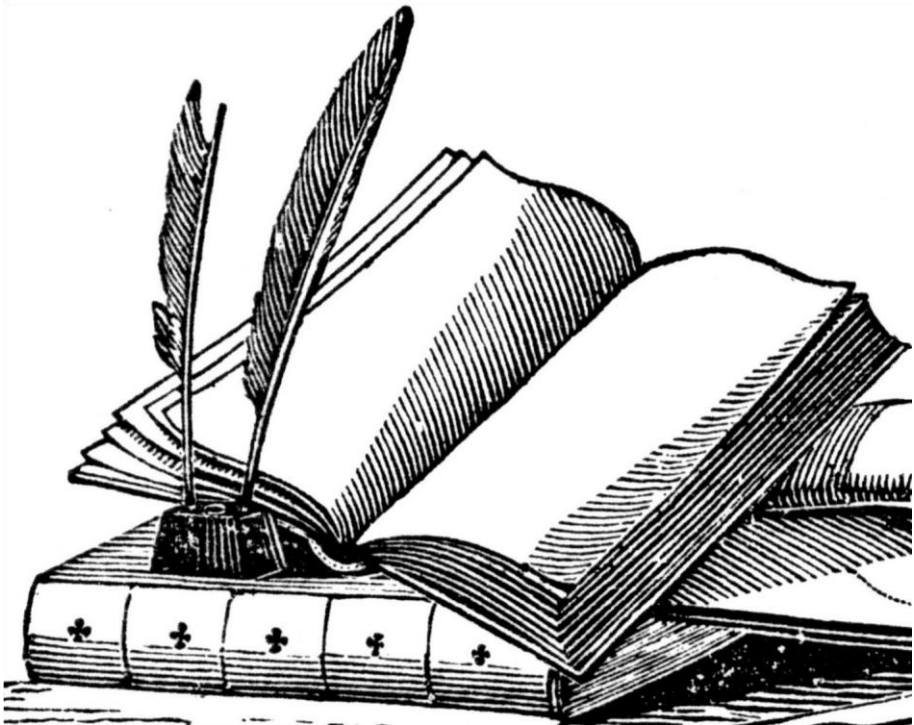
**Серия А. Обществени науки, изкуство и култура
том VIII**

2025 г.

Пловдив

ISSN 1311-9400 (Print)
ISSN 2534-9368 (Online)

**НАУЧНИ ТРУДОВЕ
НА СЪЮЗА НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ – ПЛОВДИВ**



2025

ПЛОВДИВ

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ – ПЛОВДИВ

**Научни трудове на Съюза на учените
в България – Пловдив**

Серия А. Обществени науки, изкуство и култура

Том VIII

2025

Дом на учените, Пловдив

.....
**UNION OF SCIENTISTS IN BULGARIA –
PLOVDIV**

**Scientific Works of the Union of Scientists
in Bulgaria – Plovdiv**

Series A. Public Sciences, Art and Culture

Vol. VIII

2025

House of Scientists, Plovdiv

„Научни трудове на СУБ – Пловдив“ е периодично научно издание, индексирано в Националния референтен списък на съвременни български научни издания с научно рецензиране, поддържан от НАЦИД. Издава се от Пловдивския клон на Съюз на учените в България – най-голямата и авторитетна неправителствена професионално-творческа организация на българските учени.

Изданието се състои от четири серии, в които се публикуват доклади, представени на научни форуми на СУБ – Пловдив. Те обхващат разнообразни направления на съвременната научна мисъл. Издават се както в печатен, така и в онлайн формат, с отделни ISSN номера:

Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online);

Серия Б. Естествени и хуманитарни науки, ISSN 1311-9192 (Print); ISSN 2534-9376 (Online);

Серия В. Техника и технологии, ISSN 1311-9419 (Print); ISSN 2534-9384 (Online);

Серия Г. Медицина, фармация и дентална медицина, ISSN 1311-9427 (Print); ISSN 2534-9392 (Online).

Научните трудове се публикуват на сайта на СУБ-Пловдив, на адрес: <https://usb-plovdiv.org/scientific-works/>

Всички доклади се рецензират от утвърдени и водещи в съответната научна област специалисти.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ: проф. Владимир Андонов (отговорен редактор); проф. Мария Панчовска-Мочева; проф. Божидар Хаджиев; проф. Веселин Василев; проф. Димитър Димитраков; проф. Йордан Тодоров; проф. Лена Костадинова-Георгиева; проф. Николай Панайотов; проф. Цанка Андреева; проф. Симеон Василев; проф. Красимира Чакърова; проф. Станка Хаджиколева; проф. Атанас Арнаудов; доц. Тодорка Димитрова.

EDITORIAL BOARD: Prof. Vladimir Andonov (editor-in-chief); Prof. Maria Panchovska-Mocheva; Prof. Bozhidar Hadzhiev; Prof. Veselin Vasilev; Prof. Dimitar Dimitrakov; Prof. Jordan Todorov; Prof. Lena Kostadinova-Georgieva; Prof. Nikolay Panayotov; Prof. Tzanka Andreeva; Prof. Simeon Vasilev; Prof. Krassimira Chakarova; Prof. Stanka Hadzhikoleva; Prof. Atanas Arnaudov; Assoc. Prof. Todorka Dimitrova.

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ: проф. Божидар Хаджиев; проф. Симеон Василев; проф. Валентина Алексиева; проф. Красимира Чакърова; проф. Емил Хаджиколев; доц. Атанаска Тенева; гл. ас. Атанас Манчоров; гл. ас. Биляна Попова.

EDITORIAL COUNCIL: Prof. Bozhidar Hadzhiev; Prof. Simeon Vassilev; Prof. Valentina Aleksieva; Prof. Krassimira Chakarova; Prof. Emil Hadzhikolev; Assoc. Prof. Atanska Teneva; Assist. Prof. Atanas Manchorov; Assist. Prof. Bilyana Popova.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия А. Обществени науки, изкуство и култура, т. VIII, ISSN 1311-9400 (Print), ISSN 2534-9368 (On-line), 2025. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. VIII, ISSN 1311-9400 (Print), ISSN 2534-9368 (On-line), 2025.

ДИГИТАЛНИ ИНСТРУМЕНТИ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ В ИНДУСТРИАЛНИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ

Весела Здравчева

Технически Университет – София, филиал Пловдив

DIGITAL TOOLS IN HUMAN RESOURCE MANAGEMENT IN INDUSTRIAL COMPANIES

Vesela Zdravcheva

Technical University – Sofia, Plovdiv Branch

Abstract: In the contemporary context, the digital transformation of all processes in the industry is progressing rapidly. The use of digital tools is a key factor in enhancing the competitiveness of industrial enterprises. In the report, the author explains the essence of digital tools in the field of human resource management. Based on analyses and research, it reveals the extent to which their use impacts the competitive advantages of enterprises.

Keywords: digital tools, artificial intelligence, gamification, video training

1. ВЪВЕДЕНИЕ

В съвременния високотехнологичен свят, където динамиката и иновациите са се превърнали в предпоставки за успешна бизнес дейност, дигиталните инструменти революционизират традиционния подход към управлението на персонала. Ролята на човешките ресурси в организацията става все по-ключова, а използването на технологии в управлението на човешки ресурси е от съществено значение за гарантиране на ефективност и конкурентоспособност.

В този доклад ще разгледаме въздействието на дигиталните инструменти върху управлението на човешките ресурси в индустриалните предприятия в България и ще установим как тази дигитална трансформация преоформя съвременното управление на човешките ресурси.

Дигитализацията дълбоко промени облика на управлението на човешките ресурси (УЧР), въвеждайки нова ера, белязана от интеграцията на дигитални инструменти и технологии. Въздействието е особено забележимо в практиките за управление на персонала, където традиционните подходи се развива, за да включват ефективност, достъпност и вземане на решения, базирани на данни.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

В специализираната литература, както и по различни научни и бизнес форуми все повече се говори за дигитализация на индустрията, както и за дигитализация на мениджмънта на човешките ресурси. Появяват се понятия като „дигитални умения“, „дигитална компетентност“, „дигитален мениджмънт на човешките ресурси“ и др.

Литературният обзор ни дава възможност да откروим като задълбочен анализ на практиката по дигитализация на човешките ресурси монографичният труд „Дигитален мениджмънт на човешките ресурси“ (Михова, 2021). В него са разгледани виждания и концепции на редица съвременни автори относно дигитализацията на HR сферата.

Някои автори разглеждат ключовите фактори, определящи посоката на УЧР в условията на дигиталната трансформация, гледните точки на работодатели и персонал

относно влиянието на дигиталната трансформация върху бизнес и хора, характеристиките на дигиталната компетентност на човешките ресурси (Иванова, 2020). Интерес представлява позитивната концепция, насочваща вниманието към: необходимостта от постоянен фокус на работодателите към иновациите; към способността им да моделират ефективен модел на взаимоотношения между човешките ресурси и изкуствен интелект. Успехът на дигиталната трансформация зависи от дигиталната компетентност на лидера, стратегията ориентирана към високо технологични постижения и организационна култура ориентирана към приемане на промяна в цялостната организационна система.

Базовият модел за осъществяване на успешна дигитална трансформация обхваща три основни области на промяна: потребителско поведение (като тук се запазва идеята за външен и вътрешен за фирмата клиент), дигитализация на бизнес процеси и нов бизнес модел.

Но това не е достатъчно за осигуряване на трайно конкурентно предимство.

Разгърнатият модел на дигитална трансформация изисква специални усилия за осъществяване на ефективна промяна в допълнителни области като: предефиниране и прилагане на нови модели на организационна структура, развитие на дигитални умения на персонала; изграждане на съвременна ИТ инфраструктура (включваща хората, нещата, данните, облака), степен на дигитализация на продуктите или услугата, дигитални канали за взаимодействие и комуникация (Иванова, 2019).

Според мен, най-добре е изразена същността на дигиталния мениджмънт на човешките ресурси в монографичния труд „Дигитален мениджмънт на човешките ресурси“ (Михова, 2021).

Връзката между дигитализацията и управлението на човешките ресурси се състои в хората с дигитални умения и компетентност, в нови модели на организационна структура, в нови функции на HR специалистите и мениджърите, в новите дейности.

Обобщено, тази връзка може да бъде обозначена с понятието „дигитално управление на човешките ресурси“. В този аспект, същността на дигиталното управление на човешки ресурси е резултат от въздействието на дигитализацията на индустрията върху HR дейностите, функции и роли на HR мениджърите и специалистите.

Един от аспектите на промяна на HR мениджмънта е създаването на човешки ресурси с дигитални умения и експертиза, което включва изпълнението на три изисквания:

1. HR мениджърите и специалистите е необходимо да имат дигитални умения и знания, за да могат да набират, подбират, обучават и допринасят за създаването на дигитална фирмена култура в индустриалните предприятия.
2. HR дейностите, свързани с набирането, подбора и обучението в голямата си част трябва да се дигитализират.
3. Човешките ресурси трябва постоянно да развиват и усъвършенстват своите дигитални знания и умения.

Общото между посочените научни публикации е, че авторите признават дигитализацията като ключова за модернизацията на човешките ресурси и разглеждат инвестициите в нови технологии като задължителни за успешното управление на съвременната работна сила.

Прегледът на литературните източници показва, че са проведени редица изследвания относно използването на дигиталните инструменти при извършване на дейностите по управление на човешките ресурси. Анализът е направен въз основа на проучването в монографията „Дигитален мениджмънт на човешките ресурси“. (Михова, 2021).

Анализът на дигиталния HR мениджмънт се провежда в 58 индустриални предприятия в България в периода януари 2021 – септември 2021 година, в които се проведе изследването на състоянието на HR практиката. От тях 16 са големи предприятия, 27 – средни и 15 – малки, които са разположени в Южен централен район на планиране и Югозападен район на планиране. Шестнадесет от изследваните предприятия са с чуждестранен мениджмънт – останалите са с управление от български мениджъри. В тях работещите са от секторите: машиностроене, метални изделия, оптика и електроника, производство на храни, облекло и фармацевтика.

За целта на изследването е разработена анкетна карта за оценка на нивото на дигитални знания и умения. Чрез анализ на отговорите в анкетната карта, можем да направим извод за

дигиталните знания и умения на специалистите по управление на човешките ресурси, след като установим какви дигитални инструменти използват при набиране, подбор и обучение.

Първият раздел от анкетата е свързан с дигиталните инструменти, които HR специалистите използват при набиране и подбор. Възможните отговори са свързани с:

- Социални мрежи (LinkedIn, Twitter, Facebook);
- Applicant tracking systems (ATS);
- Изкуствен интелект;
- Видео интервюта;
- Инструменти за мобилен подбор (ИМП).

Вторият раздел от анкетата е свързан с дигиталните инструменти, които HR специалистите използват при провеждане на обучението. Възможните отговори са свързани с:

- Интерактивно видео обучение;
- Адаптивно персонализирано обучение (АПО);
- Микрообучение;
- Chat bot;
- Gamification.

На двата въпроса, респондентите дават отговор относно използването на дигитални инструменти при набирането и подбора, както и при обучението на човешките ресурси. В отговорите са посочени дигиталните инструменти, добили популярност в практиката на индустриалните фирми (табл. 1). Резултатите показват, че с най-висока популярност при набирането и подбора са социалните мрежи (LinkedIn, Twitter, Facebook), инструментите за мобилен подбор и видео интервюта, а при обучението на човешките ресурси – интерактивното видео обучение, gamification и адаптивно и персонализирано обучение.

Таблица 1. Въпроси и процентно разпределение на отговорите, получени в резултат от изследването.

№	Въпрос	Отговор
1.	Какви дигитални подходи и инструменти използват HR специалистите за набиране и подбор на ЧР? - социални мрежи (LinkedIn, Twitter, Facebook); - applicant tracking systems, ATS; - изкуствен интелект; - видео интервюта; - инструменти за мобилен подбор (ИМП).	66% 14% 16% 27% 46%
2.	Какви дигитални подходи и инструменти използват HR специалистите за обучение на ЧР? - интерактивно видео обучение (ИВО); - адаптивно и персонализирано обучение(АПО) ; - микрообучение (чрез кратки видео клипове (МО); - chat bot; - gamification.	75% 26% 12% 18% 26%

Дигитализацията в човешките ресурси (HR) оказва значително влияние върху конкурентоспособността на организациите, като подобрява ефективността, адаптивността и иновациите в бизнеса. За оценка на влиянието на HR дигитализацията върху конкурентоспособността на индустриалните предприятия е разработен въпросник за провеждане на структурирано интервю с 58 топ-мениджъри на индустриалните предприятия. Въпросите са за оценка на влиянието на HR дигитализацията върху конкурентоспособността на предприятията и са свързани с оценка на влиянието на дигитализацията на HR дейностите върху 10 конкурентни предимства. Респондентите дават оценка по скала от 1 до 5, както следва: 1 – слаба; 2 – задоволителна; 3 – средна; 4 – добра; 5 – много добра. В резултат на това се изчислява средната стойност на индикатора и се извършва ранжирането на конкурентните предимства. Изследването се провежда за участниците от българските

предприятия. Посочените десет конкурентни предимства са: повишена производителност на служителите, автоматизация на мениджърските задачи, спестяване на ръчен труд, спестяване на разходи за съхранение на документи, подобрена сигурност на документите, въвеждане на дигитализирано работно място, разработване на нестандартни схеми за възнаграждение, повишаване ефективността на набирането и подбора на човешки ресурси, повишаване ефективността на обучението, подобряване на организационната култура. Основната идея е да се установи и сравни влиянието на степента на дигитализация на HR дейностите върху конкурентоспособността в българските предприятия.

Резултатите от разработения въпросник за оценка на влиянието на HR дигитализацията върху конкурентоспособността на предприятията са представени в табл. 2.

Таблица 2. Резултати от изследването за оценка на влиянието на HR дейностите върху конкурентоспособността.

№	Конкурентни предимства	Средна стойност	Ранжиране
1.	Повишена производителност на служителите	3,65	8
2.	Автоматизация на мениджърските задачи	3,86	6
3.	Спестяване на ръчен труд	4,00	5
4.	Спестяване на разходи за съхранение на документи	4,30	4
5.	Подобрена сигурност на документите	3,70	7
6.	Въвеждане на дигитализирано работно място	3,58	9
7.	Разработване на нестандартни схеми за възнаграждения	4,43	3
8.	Повишаване на ефективността на набирането и подбора на ЧР	4,70	1
9.	Повишаване ефективността на обучението	4,57	2
10.	Подобряване на организационната култура	2,85	10

Респондентите оценяват влиянието на дигитализацията на HR дейностите върху конкурентните предимства, по следния начин:

- Най-силно е влиянието върху конкурентното предимство „Повишаване ефективността на набирането и подбора на човешките ресурси“ с оценка – 4,70 (много добра), последвано от „Повишаване ефективността на обучението“ и „Разработване на нестандартни схеми за възнаграждение“;
- Най-слабо е влиянието върху конкурентните предимства „Повишена производителност на труда“, „Въвеждане на дигитализирано работно място“ и „Подобряване на организационната култура“.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Дигитализацията на HR процесите е неизбежна стъпка към модернизацията на индустриалните предприятия в България. Използването на дигитални инструменти в набирането, подбора и обучението на човешките ресурси в индустриалните предприятия води до значителни подобрения в ефективността на тези процеси. Въвеждането на социални мрежи, мобилни технологии, видео интервюта, интерактивно обучение, игрификация и адаптивни платформи за обучение помага на предприятията не само да спестят време и ресурси, но и да повишат качеството на своите HR дейности. Това е основна предпоставка за повишаване на конкурентоспособността на индустриалните предприятия в глобалния пазар.

Анализът показва, че дигитализацията на HR дейностите има най-силно влияние върху процесите по подбор на персонал и обучение. Въпреки че не се отчита същото ниво на въздействие върху аспекти като производителността на труда и организационната култура, все пак технологиите предоставят възможности за подобряване на цялостната ефективност на HR процесите. Индивидуалните предприятия трябва да идентифицират как да използват тези инструменти по най-добрия начин, за да постигнат максимално въздействие върху конкурентоспособността си.

ЛИТЕРАТУРА

Иванова, М. (2019, ноември 21–22). Професионалната дигитална грамотност и трансформацията на лидерите. Доклад, представен на Юбилейна международна научна конференция „Икономическо развитие и политики: реалности и перспективи“, Институт за икономически изследвания към БАН.

Иванова, М. (2020). *Дигиталната трансформация и управлението на човешките ресурси – позитивната концепция*.

Михова, Т. (2021). *Дигитален мениджмънт на човешките ресурси*.

ДДС В ЦИФРОВАТА ЕРА

Люба Николова

Софийски университет „Свети Климент Охридски“

VAT IN THE DIGITAL AGE

Lyuba Nikolova

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Abstract: The VAT in the Digital Age (ViDA) initiative by the European Commission represents a significant reform aimed at modernizing taxation with VAT within the EU. This reform focuses on standardizing electronic invoicing, real-time reporting, new rules for electronic trading platforms and unified VAT registration to address substantial VAT revenue losses. The ViDA package comprises three main pillars: digital reporting, electronic platform trading and a single VAT registration. Digital reporting mandates real-time reporting of intra-Community supplies and acquisitions through electronic invoicing to combat VAT fraud and especially the type of VAT fraud including a missing trader. Electronic platform trading targets operators in passenger transport and short-term accommodation sectors, holding them responsible for VAT collection when the primary supplier does not charge VAT, though it may impose significant administrative burdens. The unified VAT registration extends the One-Stop-Shop mechanisms to simplify VAT registration for businesses operating across multiple EU member states, potentially leading to conflicts regarding tax sovereignty. While the ViDA package marks a new era in indirect taxation within the EU, it presents several contentious issues, particularly concerning electronic platform trading.

Keywords: VAT, VAT fraud, e-invoicing, electronic platforms, VAT registration

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Спорно е да се каже дали преводът на български език трябва да бъде „ДДС в ерата на цифровите технологии“, „ДДС в цифровата ера“, „ДДС в дигиталната ера“, „ДДС в ерата на цифровизацията“ или по друг начин – поради новостта на тематиката все още няма единодушие относно как ще реферираме към тази реформа. Името идва от пакета законодателни мерки VAT in the Digital Age или иначе казано ViDA, който ЕК предлага с цел осъвременяване на облагането с ДДС.

В рамките на данъчната хармонизация на ниво ЕС това е сред най-големите революции, които ще се реализират. Съветът на ЕС прие законодателния пакет на 05.11.2024 г. Предвиждат се по-конкретно стандартизиране на процесите на електронно фактуриране, деклариране в реално време, единна регистрация за ДДС цели за стопанската дейност в рамките на ЕС, нови правила за електронните платформи за търговия и др. ДДС в цифровата ера предвижда няколко нива на приемане на горепосочените промени. Причината за приемането на мерките са загубите на ЕС от един от основните приходи в бюджета, а именно ДДС. Само за 2021 г. ЕС претърпява загуба от 61 милиарда евро. Това налага да се помисли за оптимизация на данъчния процес в областта на косвените данъци, която така или иначе е до доста голяма степен хармонизирана област.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

ДДС в цифровата ера предлага три стълба законодателни промени – цифрова отчетност, търговия чрез електронни платформи и единна ДДС регистрация. Сроковете за имплементация на промените на ниво ЕС е 2028 г., а хармонизацията в самите държави

членки се очаква да е до 2035 г.

1. Цифрова отчетност

Първият стълб е свързан с изискването за цифрова отчетност (Digital reporting requirement – DRR) и електронното фактуриране. Цифровата отчетност изисква имплементацията на отчитане в реално време на доставките. Предвижда се задължително цифрово отчитане на вътреобщностни доставки/придобивания. Идеята е посочените сделки да бъдат рапортувани на определена честота. Единното цифрово отчитане в реално време за целите на ДДС ще се осъществява въз основа на електронно фактуриране за трансгранични сделки, което ще предостави на държавите членки своевременно ценната информация, от която се нуждаят, за да засилят борбата с измамите с ДДС. По-конкретно се таргетира един определен вид измама с ДДС – тази, с т.нар. липсващ търговец (Amand, 2023). Спорно е на този етап дали този първи стълб ще постигне целта, която се залага с него.

2. Търговия чрез електронни платформи

Вторият стълб е свързан с правилата за т.нар. търговия чрез електронни платформи. По-конкретно засегнати ще бъдат операторите от платформите в секторите на пътническият транспорт и краткосрочното настаняване под наем. Същите ще носят отговорност за събирането и превеждането на ДДС на данъчните органи, когато основният доставчик не начислява ДДС. Тази мярка ще допринесе за по-равнопоставени условия на конкуренция между традиционните услуги и тези, предоставяни онлайн. Също така този стълб ще допринесе за събираемостта на ДДС в рамките на ЕС.

Разковничето е в начина на облагане на сделките посредством електронни платформи. Това произтича от факта, че са налице две правоотношения и две формални сделки, а именно – една между основният доставчик и платформата и още една между платформата и крайният получател. С измененията образно ще се приравни операторът на платформа на предполагаем доставчик.

Вторият стълб на практика таргетира онлайн платформи, които позволяват на лица, действащи в лично качество или малки предприятия, които обикновено са освободени от задължението за регистрация и начисляване на ДДС, да се свързват с голям брой потребители. Поради възможността за достъп до широка потребителска база, този бизнес модел (онлайн платформи) поставя малките доставчици на услуги, които обикновено са освободени от задължението за регистрация за ДДС, в пряка конкуренция с традиционните бизнес оператори, които се квалифицират като данъчно задължени лица по ДДС, създавайки по този начин изкривяване на конкуренцията. Това изкривяване е най-значително в секторите на превоза на пътници и настаняването, предоставяни от онлайн платформи, в които основните освободени доставчици на услуги се конкурират пряко с традиционни бизнеси като хотели и таксите.

Това практически обаче ще нанесе прекомерна административна тежест върху операторите на платформи, от които могат да произлязат редица проблеми, основните от които са свързани с определянето на мястото на изпълнение. Самото определяне на мястото на изпълнение като такова не създава трудности – това ще е мястото, където получателят на услугите – данъчно незадължено лице, е установен. Това би означавало операторът на платформата да се грижи за събирането на ДДС и да носи отговорността за несъбирането му. Например при гости на дадена квартира от 5 различни държави, операторът ще е отговорен да се разчете с бюджетите на техните държави на установеност, в което би се изразила горепосочената прекомерна административна тежест.

Друг проблем, който произтича, е във връзка с адресата на новите правила. Въпрос, който възниква, е в една хипотеза, в която платформа има регистрация в друга електронна платформа, то тогава операторът на коя от тях ще носи задължението да начисли и събере ДДС. Тези и още други въпроси определено ще създадат казуистика в следващите месеци и години преди окончателното приемане на мерките.

Не става ясно също как ще се облагат услугите по настаняване, които включват допълнителни услуги – например паркинг, закуска, нито как ще се третира потенциално невявяване на клиента при направена резервация (Gallardo, 2023).

Следва да се отбележи и вероятното повишаване на цените в посочените сфери на

електронна търговия, тъй като операторът на платформа ще трябва да покрие по-големи потенциални рискове във връзка с отговорността за събиране на ДДС.

3. Единна ДДС регистрация на ниво ЕС

Третият стълб представлява единната ДДС регистрация или разширяване на т.нар. механизъм за обслужване на едно гише и механизъм за обслужване на едно гише при внос (OSS и IOSS) или иначе казано правилата за електронна търговия (e-commerce). Идеята е да се включат в техния обхват някои видове доставки, които в момента са изключени. Причината за въвеждането на този стълб е, че се създават все повече ситуации, в които неустановени предприятия са задължени да се регистрират за целите на ДДС в съответната държава членка, където данъкът е дължим. В някои случаи изискването за регистрация по ДДС не произтича дори от задължение за плащане на ДДС, а по-скоро за целите на отчитане и избягване на измами. Целта е да се улесни регистрацията за целите на ДДС в една държава членка на ЕС, когато бизнесите оперират в различни държави членки на ЕС.

Единната ДДС регистрация обаче би могла също да създаде повече вреди и несигурност, отколкото са потенциалните ползи от нея. Една потенциална импликация е загубата на данъчен суверенитет на държавите членки на ЕС. Това ще създаде редица конфликтни ситуации и полемики в областта на националното и наднационалното право.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Пакетът „ДДС в цифровата ера“ ще бележи наистина една нова ера в облагането с косвени данъци в рамките на Европейския съюз. Все пак има доста спорни моменти и при трите стълба – особено що се касае до търговията чрез електронни платформи.

ЛИТЕРАТУРА

Amand, C. (2023). European Union - VAT in the Digital Age proposal: Can DRR tackle VAT fraud? *International VAT Monitor*, 34(5). <https://doi.org/10.59403/1k1c4ph>

European Commission. (2022). *VAT in the Digital Age – Final report* (Volumes 1–4).

Gallardo, J. S. (2023). European Union – The platform economy will have its own VAT regime in 2025. *International VAT Monitor*, 34(4). <https://doi.org/10.59403/3nmrjn6>

ФАКТОРИ ЗА КАРИЕРНО РАЗВИТИЕ В ИНДУСТРИАЛНИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ

Тони Михова, Анет Арабаджиева
Технически университет – София, филиал Пловдив

CAREER DEVELOPMENT FACTORS IN INDUSTRIAL ENTERPRISES

Toni Mihova, Anet Arabadzhieva
Technical University – Sofia, Plovdiv Branch

Abstract: Issues related to the factors of career development in industrial enterprises have been repeatedly studied. The authors of the paper show scientific interest in one relatively understudied factor, namely foreign language training. On the basis of their own research, they prove the importance of this factor and its significant role in the professional realization of employees in Bulgarian industrial enterprises.

Keywords: wordscarer development, factors, foreign language training, professional realization

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Целта на доклада е, на базата на проведено собствено проучване да покажем основните фактори за кариерно развитие, като се фокусираме върху един малко изследван фактор, а именно – чуждоезиковата подготовка. Имаме предвид подготовката по английски език.

За реализация на целта сме си поставили следните задачи: кратък преглед на съвременните виждания за същността на кариерното развитие и факторите, които му оказват влияние; определяне на методиката на изследване; анализ на резултатите; обосноваване ролята на „чуждоезиковата подготовка“ като изключително важен фактор за кариерното развитие в индустриалното предприятие. Основните методи са анализ на литература, синтез, анкетиране и структурирано интервю.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

Литературният преглед на източниците ни дава възможност да откروим задълбоченото проучване на теоретичните концепции за същността на кариерното развитие и неговите етапи в монографичния труд „Професионално и кариерно развитие. Социално-педагогически аспекти“ (Radoslavova, 2022). В специализираната литература съществуват редица дефиниции за кариерно развитие. Thomas Guskey го определя като целенасочен процес за постигане на позитивна промяна и усъвършенстване на личността (Guskey, 2020). За основоположник на съвременното разбиране и проучване на кариерата и отделната личност се смята Франк Парсън, който през 1909 година публикува своята книга „Избор на професия“, по-късно развита в Теория за личностните черти и факторите (Traits and Factors Theory) и много популярна до 50-те години на миналия век. Парсън разглежда две основни характеристики – личностните черти, свързани с индивидуалните качества на хората, които търсят работа и кариерно развитие, от една страна, и факторите, касаещи възможни работни места и конкретни професии (Parsons, 2008). Подробен сравнителен анализ на различни виждания и концепции за кариерата е направен в „Психологически аспекти на кариерния избор“ (Карабелъова & Дорева, 2011).

Анализът на факторите за кариерно развитие в индустриалните предприятия е разработен на база проведено собствено изследване в 16 индустриални предприятия в

България в периода октомври 2023 – март 2024 година. От тях 8 са големи предприятия и 8 – средни, които са разположени в Пловдивска област. Шест от изследваните предприятия са с чуждестранен мениджмънт (Германия, Франция, Австрия, Швеция, Дания, Белгия). Останалите са с управление от български мениджъри. Участниците са 865 човека – по 20% от работещите от всяко едно от изследваните предприятия.

В първия раздел на анкетата са въпросите, свързани с профила на респондентите, които са 6 групи – управители на предприятие, мениджъри на отдел, HR специалисти, аналитични специалисти, приложни специалисти, нискоквалифицирани специалисти (табл. 1).

Таблица 1. Разпределение на участниците по длъжност, образование и възраст.

№	длъжност	брой	висше	средно спец.	средно проф.	18-30 г.	31-40 г.	40-50 г.	Над 50 г.
1.	Управител	16	16	-	-	-	4	7	5
2.	Мениджър Отдел	68	68	-	-	9	11	22	26
3.	HR специалисти	42	35	7	-	16	8	12	6
4.	Аналитични специалисти	124	101	23	-	28	45	32	19
5.	Приложни специалисти	135	58	72	5	32	41	45	14
6.	Ниско квалифицирани специалисти	480	-	12	468	248	121	79	32
Z		865							

Във втория раздел, са представени отговорите на отделните групи респонденти на въпроса, свързан с определяне важността на основните фактори, водещи до по-високото кариерно развитие. Показваме само отговорите на респондентите от групата „мениджър отдел“ (табл. 2).

Таблица 2. Определяне важността на основните фактори, водещи до по-високото кариерно развитие.

№	Фактор	изключително важен	много важен	умерено важен	малко важен	не е важен
1.	Образование, професионални обучения, курсове, семинари, тренинг	85%	13%	2%	-	-
2.	Чуждоезикова подготовка /английски език/	85%	13%	2%	-	-
3.	Изпълнение на задълженията на работното място	62%	29%	9%	-	-
4.	Ангажираност и самоизява на служителя	76%	24%	2%	-	-
5.	Желание за промяна на работното място	45%	21%	17%	15%	2%
6.	Личностни качества	44%	29%	11%	14%	2%

Изследването в третия раздел е насочено към проучване на удовлетвореността на работещите от кариерното им развитие. На въпроса „Удовлетворени ли сте от кариерното Ви развитие в индустриалното предприятие?“ от 865 респонденти са отговорили 803. При положителен отговор, участниците оценяват влиянието на чуждоезиковата подготовка като определящ фактор за по-добрата длъжностна позиция (табл. 3).

Таблица 3. Оценка влиянието на чуждоезиковата подготовка като определящ фактор за по-добрата длъжностна позиция.

№	Длъжност	без влияние	слабо влияние	средно влияние	силно влияние	много силно влияние
1.	Управител	-	-	-	8%	92%
2.	Мениджър отдел	-	-	-	12%	88%
3.	HR специалисти	-	-	-	14%	86%
4.	Аналитични специалисти	-	-	-	16%	84%
5.	Приложни специалисти	-	-	15%	21%	64%
6.	Нискоквалифицирани	-	-	6%	10%	84%

Изводи относно важността на основните фактори, водещи до по-високото кариерно развитие:

1. Като изключително важни фактори за кариерното развитие респондентите определят:
 - Образование, професионални обучения, курсове, семинари, тренинг – 89%;
 - Чуждоезикова подготовка /английски език/ – 87%;
 - Ангажираност и самоизява на служителя – 78%;
 - Изпълнение на задълженията на работното място – 69%;
 - Желание за промяна на работното място – 58%;
 - Личностни качества – 54%.
2. Шестте групи участници поставят „Чуждоезиковата подготовка по английски език“ на второ място, след „Образование, професионални обучения, курсове, семинари, тренинг“ и я определят като изключително важен фактор за кариерното развитие.
3. Респондентите от групата на аналитичните специалисти поставят фактора „Чуждоезиковата подготовка по английски език“ на първо място като го определят като „изключително важен“ за кариерното развитие.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализът на резултатите от изследването показва, че респондентите поставят на първо и второ място /в зависимост от групата/ фактора „Чуждоезиковата подготовка по английски език“, което безспорно доказва значимата му роля за кариерното развитие в индустриалните предприятия. Основните предпоставки за нарастващата роля на този фактор са глобализацията и развитието на международния бизнес, мултикултурност на съвременните компании и динамичното развитие на технологиите. Всичко това обосновава, както актуалността на темата, така също и необходимостта от подобряване чуждоезиковата подготовка и взаимодействието между бизнес, училище и университет. Взаимодействието между висшите училища и индустриалните предприятия е двустранен процес, отворен включително и към непрекъснатото подобряване на езиковите компетенции на персонала във всяка една индустриална структура. То води както до подобряване качеството на образование така и до повишаване на конкурентоспособността на бизнеса.

ЛИТЕРАТУРА

- Guskey, T. (2000). *Evaluating professional development*. ISBN 0-7619-7560-8, p. 7
- Parsons, F. (2008). *Choosing a vocation*. Retrieved December 2008, from www.leonardoevangalista.it
- Radoslavova, L. (2022). *Professional and career development: Socio-educational aspects*. Gayana Book and Art. ISBN 978-619-7604-30-6
- Карабелова, С., & Дорева, Д. (2011). Психологически аспекти на кариерния избор. *Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски", книга Психология, том 102*, 98.

АДАПТИРАНЕ НА ЧУЖДООЗИКОВАТА ПОДГОТОВКА КЪМ ИЗИСКВАНИЯТА НА БИЗНЕСА

Тони Михова, Анет Арабаджиева
Технически университет – София, филиал Пловдив

ADAPTING FOREIGN LANGUAGE TRAINING TO BUSINESS REQUIREMENTS

Toni Mihova, Anet Arabadzhieva
Technical University – Sofia, Plovdiv Branch

Резюме: В съвременната дигитална ера, индустриалните предприятия търсят специалисти с отлична чуждоезикова подготовка. Това обосновава необходимостта от адаптирането ѝ към конкретните изисквания на бизнеса. В доклада, авторите проучват тези изисквания и формулират насоки за подобряване на чуждоезиковата подготовка в съответствие с потребностите на българските индустриални предприятия.

Ключови думи: чуждоезикова подготовка, технически английски език, бизнес английски език, инженерно-технически специалисти.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Целта на доклада е, на базата на проведено собствено проучване да покажем основните изисквания на представителите на бизнеса към чуждоезиковата подготовка на работещите, трудностите при набирането и подбора на човешки ресурси с необходимите чуждоезикови компетенции и формулиране на насоки за подобряване на чуждоезиковата подготовка. За реализация на целта сме си поставили следните задачи: кратък преглед на съвременните виждания за изучаването на английски език за специални цели; определяне на методиката на изследване; анализ на резултатите и изводи; насоки за подобряване на чуждоезиковата подготовка. Основните методи са анализ на литература, синтез, анкетиране и структурирано интервю. Основната теза на авторите е, че чуждоезиковата подготовка представлява важен фактор за кариерно развитие, когато отговаря на изискванията на индустриалните предприятия. Тези изисквания постоянно се изменят под въздействието на промяната на бизнес средата, в която функционират индустриалните предприятия. Динамичното развитие на технологиите, като и дигиталната трансформация на процесите в бизнеса изискват специалисти, които не само да владеят английски език, а да притежават компетентности в специфичната терминология.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

Литературният преглед на източниците ни дава възможност да открийм някои виждания за изучаването на английски език за специални цели (АСЦ). Според Хътчинсън и Уотърс появата на английски език за специални цели има три основни причини – нуждите на Новия свят, революцията в лингвистиката и фокусирането върху обучаемия (Hutchinson, 1987). Дейвид Картър предлага класификация, която включва три вида АСЦ: английски за тясно профилирана употреба; английски за академични и професионални цели; английски за специфична тематика (Carter, 1983). Подробен сравнителен анализ на различни виждания и концепции за АСЦ е направен в автореферата „Формиране на комуникативна компетентност по английски език за специални цели чрез работа със специализиран текст“ (Стефанова,

2018), на базата на който е обосновано обобщението, че английският за академични цели и английският за професионални цели спадат към един и същи вид АСЦ. По отношение на третия тип, предложен от Картър – английски със специфична тематика – акцентът се премества от целта към тематиката. Това прави този вид много актуален по отношение на очакваните нужди на обучаемите в бъдещето.

Анализът на потребностите на индустриалните предприятия относно чуждоезиковата подготовка на човешките ресурси е разработен на база проведено собствено изследване в 16 индустриални предприятия в България в периода октомври 2023 – март 2024 година. От тях 8 са големи предприятия и 8 – средни, които са разположени в Пловдивска област. Шест от изследваните предприятия са с чуждестранен мениджмънт (Германия, Франция, Австрия, Швеция, Дания, Белгия). Останалите са с управление от български мениджъри. В тях работещите са от секторите: металургия и производство на метални изделия; производство на машини и оборудване; оптика и електроника, производство на хранителни продукти, напитки и тютюневи изделия; производство на текстил и облекла; производство на хартия и картони; производство на химически вещества, продукти и влакна. Проведено е структурирано интервю с 16 HR мениджъри на изследваните предприятия, чрез използване на въпросник, съдържащ пет раздела.

Първият раздел обхваща въпросите, свързани с профила на респондентите (табл. 1).

Таблица 1. Профил на респондентите.

длъжност	брой	мениджърски опит	образование	26-39 г.	40-50 г.	над 50 г.
HR мениджър	16	до 5 г. - 3 5 – 10 г. - 8 над 10 г. - 5	Висше - 16	5	7	4

Вторият раздел съдържа оценката на респондентите на чуждоезиковата подготовка на работещите в индустриалните предприятия (табл. 2).

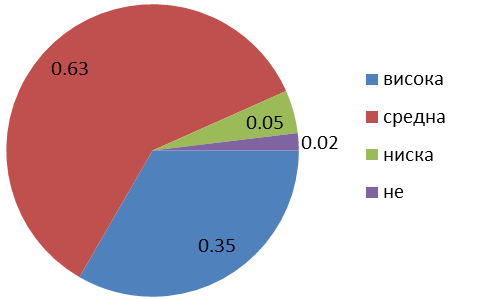
Таблица 2. Оценка на респондентите на чуждоезиковата подготовка.

№	длъжност	слаба 1	задоволителна 2	добра 3	много добра 4	отлична 5
1.	Управител	-	-	-	2%	98%
2.	Мениджър отдел	-	-	-	4%	96%
3.	HR специалисти	-	-	15%	22%	63%
4.	Аналитични специалисти	-	-	12%	24%	64%
5.	Приложни специалисти	-	18%	55%	21%	6%
6.	Ниско квалифицирани	38%	42%	13%	7%	-

В раздел трети, респондентите определят степента, в която HR специалистите успяват да осъществят набор и подбор на служители с изискваните чуждоезикови компетенции, както следва (фиг. 1):

- Висока степен – 35%;
- Средна степен – 63%;
- Ниска степен – 5%;
- Не успяваме – 2%.

Отговорите се отнасят за шестте групи работещи в индустриалните предприятия: управител, мениджър отдел, HR специалисти, аналитични специалисти, приложни



Фигура 1. Степен, в която HR специалистите успяват да осъществят набор и подбор на служители с изискваните чуждоезикови компетенции.

специалисти и нискоквалифицирани работници.

В четвърти раздел от въпросника, HR мениджърите отговарят на въпроса „*Имате ли изисквания за владееене на друг чужд език и за кои групи работещи?*“. Анализът на информацията дава възможност да систематизираме резултатите по следния начин:

- Изисквания за владееене на немски език за управители, част от мениджърския състав и аналитични специалисти – 3 респонденти.
- Изисквания за владееене на френски език за управители, част от мениджърския състав и аналитични специалисти – 2 респонденти.

При проведените интервюта, в Раздел пети, HR мениджърите отговарят на въпроса какви са срещаните трудности при набирането на специалисти с изискваните чуждоезикови компетенции.

Изводи:

1. Анализът на резултатите от проведените интервюта с HR мениджърите показва оценката на чуждоезиковата подготовка по английски език на отделните групи, както следва:
 - Управители – „отлична“ – 98%;
 - Мениджъри отдели – „отлична“ – 96%;
 - HR специалисти – „отлична“ – 63%;
 - Аналитични специалисти – „отлична“ – 64%;
 - Приложни специалисти – „добра“ – 55%;
 - Нискоквалифицирани – „задоволителна“ – 42%.
2. HR мениджърите на индустриалните предприятия оценяват в по-голямата си част като отлична подготовката по английски език на определени групи работещи, но е необходимо те да повишат своите компетенции в областта на бизнес английски, както и на инженерно-техническата терминология.
3. 63% от HR специалисти успяват в „средна степен“ да набират и подбират служители с изискваните чуждоезикови компетенции, 35% - във „висока степен“, 5% - в „ниска степен“ и 2% - не успяват.
4. HR мениджърите срещат трудности да набират и подбират работещи, в съответствие с техните потребности от владеещи английски език с компетенции в инженерно-техническата терминология и бизнес английски, с цел ефективно изпълнение на фирмените стратегии.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализът на резултатите от изследването показва, че основният проблем е набирането и подбор на служители с добра подготовка по бизнес английски и технически английски език. За тази цел е необходимо подготовката по технически английски език и бизнес английски език в университетите да отговаря на конкретните изисквания на бизнеса в България, в следните направления:

1. *Изучаване на технически термини и понятия, свързани със специалностите на студентите и областта на техните интереси.*

2. *Разработване на технически доклади.* Студентите могат да бъдат обучени как да съставят технически доклади, които да включват анализи, изследвания, резултати от експерименти и препоръки за бизнеса.

3. *Съставяне на технически документи и спецификации.* Обучението може да включва указания как да се съставят технически документи и спецификации за продукти или проекти (<https://newline.tech/>).

4. *Изучаване на бизнес терминология.* Студентите се запознават с бизнес терминологията на английски език, свързана с различни сфери като мениджмънт, маркетинг, финанси, човешки ресурси и др.

5. *Специфични умения по бизнес английски език.* Обучението може да включва развитието на специфични умения, като например преговаряне, презентиране на проекти и продукти, публично говорене, професионално четене и писане на договори. Тези упражнения и дейности могат да се провеждат в рамките на обучението по специфични умения за бизнес

английски език. Те са предназначени да развият уменията на студентите в областта на бизнес комуникацията и да ги подготвят за успешна кариера в международната бизнес среда.

ЛИТЕРАТУРА

Carter, D. (1983). Some propositions about ESP. *The ESP Journal*, 2, 131–137.

Hutchinson, T., & Waters, A. (1987). *English for specific purposes: A learning-centered approach*. Cambridge University Press.

Какво е технически английски и защо е важен за един IT специалист? (n.d.). Retrieved from <https://newline.tech/>

Стефанова, А. (2018). *Формиране на комуникативна компетентност по английски език за специални цели чрез работа със специализиран текст* (Автореферат). Нов български университет.

СОЦИАЛНИ УСЛУГИ И ГРИЖА ЗА СТАРИТЕ ХОРА В БЪЛГАРИЯ

Яница Георгиева

Университет за национално и световно стопанство

SOCIAL SERVICES AND CARE OF OLD PEOPLE IN BULGARIA

Yanica Georgieva

University of National and World Economy

Abstract: Social needs of the elderly are vital components of wellbeing, encompassing connections with family and friends, participation in meaningful activities, and the preservation of autonomy and dignity. A health and social care assessment is carried out by social services to find out what help and support you need – like healthcare, equipment, help in your home or residential care.

Keywords: social services, social care, old people, Bulgaria

Социалните услуги са специализирани дейности, организирани институционално, които държавата предоставя на нуждаещите се членове на обществото. Последните обикновено са част от т. нар. „уязвими групи“, т.е. такива, които преживяват сериозни проблеми и жизнени катаклизми от здравословен или социално-битов характер. Старите хора често изпадат в подобни ситуации, поради което една голяма част от социалните грижи е насочена именно към тях.

Възрастните хора в България са една от най-уязвимите групи – по отношение на доходи, качество на живот и социална изолация. Те често са оставени сами на себе си, извън дневния ред на обществото, като никому ненужни хора. В България липсва гарантиран достъп на възрастните хора на 65 и повече години до качествени, разнообразни и достъпни като цена здравни, социални и интегрирани здравно-социални услуги за дългосрочна грижа в общността и в домашна среда. Развитието им се случва бавно, в недостатъчен обем и мащаб и не осигурява адекватен отговор на нарастващите здравни и социални нужди на възрастното население в България.

В статията ще разгледаме как именно държавата подпомага старите хора, които изпитват нужда от подкрепа – като социално включване, преодоляване на изолацията, информираност, насочване към съответни здравни и социални услуги и др.

Агенция за социално подпомагане /АСП/ има основна роля в грижата за старите хора като предоставя следните услуги:

Социалните услуги са дейности в подкрепа на лицата за социално включване и самостоятелен начин на живот, които се основават на социална работа и се предоставят в общността и в специализирани институции. Тези общности и институции са:

1. Дом за стари хора е специализирана институция, предоставяща комплекс от социални услуги на лица, навършили възрастта за придобиване право на пенсия за осигурителен стаж и възраст съгласно чл. 68, ал. 1 – 3 от Кодекса за социално осигуряване (2003), включително на онези от тях, които са с физически увреждания и имат процент намалена работоспособност, установен с експертно решение на ТЕЛК/НЕЛК.

Съгласно Закона за социалните услуги (2020) всички домове за стари хора следва да се реформират в съответствие със стандартите за качество на резидентната грижа за възрастни хора в надтрудоспособна възраст, определени в Наредбата за качеството на социалните услуги (2022), в срок до 01.01.2025 г. Предстои реформирането на 82

съществуващи социални услуги с капацитет за 5 598 потребители, като процесът стартира в средата на 2022 година с приемането на планове за реформиране на Домовете за стари хора с цел съответствие на предоставяната от общината резидентна грижа за възрастни хора в надтрудоспособна възраст със стандартите за качество на тази услуга, определени в Наредбата за качеството на социалните услуги.

2. Социални услуги в домовете на старите хора. Старите хора, които живеят в собствени жилища, често се чувстват самотни. Предвид възрастта и хроничните заболявания, те срещат затруднения да задоволяват основните си битови потребности, не могат да излизат от дома си, имат необходимост от придружител при посещение на институции и здравни заведения. В много случаи децата им не ги посещават, поради семейни и служебни ангажименти или поради собствени здравословни проблеми. Има случаи и на влошени отношения, както и на стари хора, които нямат деца или други близки, с които да общуват. Много стари хора страдат от липса на достатъчно средства за поддържане на домакинството си, включително отопление, хигиена, храна и др. Поради възрастови изменения те понякога не могат да организират правилно бюджета си, така че да посрещнат най-належащите си нужди. Затова е нужно да се предвиждат специализирани форми на подкрепа в рамките на социалните грижи. Една от формите на грижи за старите хора в дома им, които успешно функционират в нашата страна е целевата помощ за отопление. Целевата помощ се отпуска за период от пет месеца – от 1 ноември 2024 г. до 31 март 2025 г. Със заповед на министъра на труда и социалната политика № РД-01-169 от 03.07.2024 г. (обн. ДВ бр. 59 от 12.07.2024 г.) е определен месечният размер на целевата помощ за отопление – 110,75 лв. месечно или 553,75 лв. за целия период. Размерът на пенсиите, определени след 1.07.2008 г., се намалява с коефициент 3,173.

Право на целева помощ за отопление имат лица и семейства, чийто средномесечен доход за предходните 6 месеца, преди месеца на подаване на заявление-декларацията, е по-нисък или равен на индивидуално определен диференциран доход за отопление.

На общинско ниво функционират следните услуги за стари хора:

- Общинско предприятие „Социален патронаж“ – София извършва различни услуги, свързани с полагането на грижи за възрастните хора, като:
 - почистване на жилищните помещения, обитавани от потребителите на социални услуги и помощ за поддържане на личната им хигиена;
 - социална рехабилитация на възрастни хора, деца и възрастни със специфични нужди по изготвен индивидуален план, чрез осъществяване на социални контакти, развлечения и занимания, участие в трудотерапия, културни, спортни и други дейности;
 - съдействие за снабдяване с помощно-технически средства при необходимост, чрез дирекциите „Социално подпомагане“;
 - закупуване на хранителни продукти, дребни стоки от първа необходимост, заплащане на електрическа и топлинна енергия, телефон и др. подобни със средства на потребителя;
 - съдействие за закупуване на лекарства със средства на потребителя; съдействие за посещение и консултации при личния лекар или при специалист;
 - съдействие за представяне на документи за явяване на ТЕЛК;
 - медицинска рехабилитация по лекарско предписание;
 - долекарска помощ;
 - правни консултации;
 - психологическа интервенция.
- Столична община – услугата „Грижа в дома“ включва следните дейности:
 - предоставяне на почасови мобилни интегрирани здравносоциални услуги по домовете и психологическа подкрепа за възрастни хора в невъзможност за самообслужване и лица с увреждания;
 - превенция и профилактика на здравето и социалнозначими заболявания;

- доставка на храна и продукти от първа необходимост, заплащане на битови сметки, заявяване и получаване на неотложни административни и битови услуги (със средства на потребителите) като допълваща дейност;
- обучение за необучен персонал.

В столицата и в много от населените места в страната има и други сдружения организирани за възрастните хора като „Клуб на пенсионера“, както и различни клубове по интереси.

Предоставяните услуги са достъпни за малка част от старите хора, тъй като не всички са достатъчно информирани и нямат възможност за самостоятелен достъп до тях. В Домовете за стари хора много често се случва, че в ежедневието предоставянето на подкрепа се отклонява, отстъпва от първоначалните си добри намерения и се превръща в грижа, която потиска личността и се ограничава само до задоволяване на базови потребности. Необходимо е прилагане на инструменти в социалната работа, които да позволяват да се работи по методологично коректен начин и да се постигне качество на подкрепа, което да насърчава възрастните хора да се чувстват значими, разбрани, избиращи и щастливи. Има се предвид, че в рамките на институцията се изгражда един „затворен“ свят, който отделя старите хора от общността чрез бариери и граници – както физически бариери, така и граници при общуването с тях. В институцията възрастните хора са унифицирани и са подчинени на строги вътрешни правила, като съответно персоналът има безусловна власт и превъзходство. Преобладаващи са дейностите в група, а индивидуалните потребности са пренебрегнати.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В практиката социалните услуги са определени като „основни инструменти за съхраняване на основните човешки права и на човешкото достойнство“. Основните човешки права са фундаментална ценност и социалната услуга като такава трябва да окуражава и подпомага старите хора да се ползват с правата си. На европейско равнище професионалистите споделят, че човешките права са толкова съществен елемент от социалната подкрепа, че социалните услуги трябва да са от ключово значение за защитата на основните човешки права и зачитане на човешкото достойнство и да допринасят за осигуряването на равни възможности за всички и по този начин засилват пригодността на старите хора за пълноценно участие в обществото.

Целта на социалните услуги за възрастни хора е подобряване качеството на живот и възможно най-пълно включване и пълноценно участие в живота на обществото. Социалните услуги предоставят съдействие във всички сфери на живота, в които потребителят има нужда и интегрират гъвкаво и индивидуализирано различни форми на подкрепа.

Тази цел в България се постига с цената на много усилия и в условията на финансови и организационни ограничения. Липсва култура на взаимопомощ и добра комуникация между институциите на социалните грижи и населението. В много случаи – въпреки наличието на горните успешно функциониращи форми на подкрепа – се наблюдава ниска степен на удовлетвореност, както у гражданите, така и у социалните работници.

Нужно е да се провежда системна кампания за популяризиране на успешните дейности на държавните и частни институции за социална подкрепа на възрастните хора. Това ще спомогне от една страна хората да се запознаят по-добре със съществуващите форми и дейности, да оценят по-добре тяхната роля в обществото, а от друга – самото общество и институциите да осъзнаят по-добре незадоволените нужди от социална помощ и подкрепа на уязвими групи от старите хора и техните семейства. Това би подобрило комуникацията между социалните контрагенти и би издигнало престижа на социалните работници – една недооценена по достойнство категория от трудещите си в нашата страна.

ЛИТЕРАТУРА

Закон за социалните услуги. (2019). *Държавен вестник*, бр. 24 от 22 март 2019 г., Обн. ДВ. бр.24 от 22 Март 2019 г., изм. ДВ. бр.101 от 27 Декември 2019 г., изм. ДВ. бр.65 от 21 Юли 2020 г., изм. и доп. ДВ. бр.71 от 11 Август 2020г., изм. и доп. ДВ. бр.110 от 29 Декември 2020г., изм. и доп. ДВ. бр.14 от 17 Февруари 2021г., изм. ДВ. бр.8 от 28 Януари 2022г., изм. ДВ. бр.104 от 30 Декември 2022г., изм. ДВ. бр.108 от 30 Декември 2023г., изм. ДВ. бр.6 от 21

Януари 2025 г.

Заповед на министъра на труда и социалната политика № РД-01-169 от 03.07.2024 г. (2024). *Държавен вестник*, бр. 59 от 12 юли 2024 г.

Кодекс за социално осигуряване. (2003). *Държавен вестник*, бр. 67 от 2003 г.

Наредба за качеството на социалните услуги на министъра на труда и социалната политика. (2022). Приета с ПМС № 135 от 22 юни 2022 г. *Държавен вестник*, бр. 48 от 28 юни 2022 г.

**НАКАЗАТЕЛНА ОТГОВОРНОСТ, НАКАЗАНИЯ И
МЕРКИ, ПРИЛАГАНИ ПО ОТНОШЕНИЕ НА МАЛОЛЕТНИ И
НЕПЪЛНОЛЕТНИ В БЪЛГАРСКОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО**

Християна Тодорова
Технически университет – Варна

**CRIMINAL LIABILITY, PENALTIES, AND MEASURES
APPLIED TO MINORS AND JUVENILES UNDER BULGARIAN
LEGISLATION**

Hristiana Todorova
Technical University – Varna

Abstract: "Children in conflict with the law" should be recognized as children at risk. In the socio-pedagogical boarding schools in Bulgaria there are also very young children - between 8 and 11 years old, according to data from a study carried out by the National Institute of Statistics in 2023. The social and economic situation in Bulgaria puts many children and families at risk of committing anti-social acts and crimes. Bulgarian legislation does not require sufficient responsibility from the parents of children who have committed anti-social behavior, and unfortunately, they are the ones who cause the child to commit a crime, and sometimes even abuse their own children. The child is punished because they committed an anti-social act. In the Criminal Code of the Republic of Bulgaria, in addition to punishments, educational measures are also provided, which are quite complex in nature. Although they differ from punishment, they still constitute a form of state coercion. The report examines some key issues regarding penal and educational measures applied to minor and juvenile offenders. The article considers the basic characteristics of educational measures for children, as well as the types and conditions under which they are applied. Based on the analysis, certain conclusions and recommendations have been formulated regarding the legislative and institutional framework of these actions.

Keywords: children, juvenile and minor offenders, principle of proportionality, educational measures, crimes

I. ВЪВЕДЕНИЕ

1. Постановка на проблема

Проблемът с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните е от особена важност за обществото. Този проблем не е нов, но продължава да бъде актуален все повече през последните години. Той съществува във всички общества и в това отношение България не прави изключение.

По данни на НСИ, в България през 2023 г. на отчет в детските педагогически стаи са водени 8 520 малолетни и непълнолетни лица за извършени от тях противообществени прояви и престъпления. В сравнение с 2022 г., броят им намалява със 106, или с 1.2%. Това сочат данните на НСИ. Малолетните и непълнолетните лица се водят на отчет за срок от 2 години, след което се снемат от отчет, ако през този период не са извършили повторно противоправни деяния.

Основните характеристики на водените на отчет в ДПС са:

- непълнолетни (на възраст от 14 до 17 години) – 79.0%;

- малолетни (8-13 години) – 21.0%;
- момчета – 6 786 (79.6%);
- момичета – 1 734 (20.4%);
- учащи – 6 665 (78.2%).

В криминогенна среда живеят 4 293 малолетни и непълнолетни (50.4%) (Център за координация на борбата с противообществени прояви на малолетните и непълнолетните, н.д.).

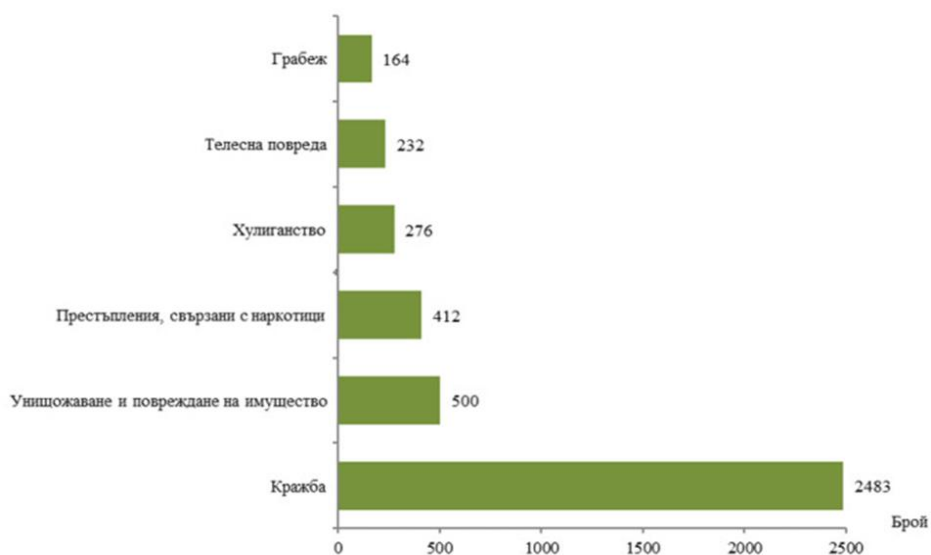
Основните характеристики на лицата на възраст 8-17 години с наложени възпитателни мерки през 2023 г. са следните:

- малолетни са 1 587 (33.3%),
- непълнолетни – 3 178 (66.7%).

Момчетата са 3 729 (78.3%), а момичетата – 1 036 (21.7%) (Център за координация на борбата с противообществени прояви на малолетните и непълнолетните, н.д.). От анализа на състоянието, структурата и динамиката на противообществените прояви и престъпления, извършени от малолетни и непълнолетни е видно, че структуроопределящи за детската и младежка престъпност са фактори на семейната среда.

1.1. Деца с криминално проявен родител

Емпиричните изследвания откриват връзка между насилието и агресията и семейното функциониране. Отношението на родителите към агресията се определя от разбиранията за нейната легитимност и се изразява чрез *одобрението или неодобрението*. Сред многото въпроси, отправени към майките относно агресивността на техните деца, А. Bandura и W. Mischel задавали и въпроса дали самите те като родители не подтикват децата към агресия (Стаматов, 2008). Сред основните криминогенни рискове със семеен произход е негативното поведение на родителите, което затвърждава аморални и антисоциални поведенчески модели у детето. Когато родителското поведение е позитивно, то пряко се усвоява от детето като адекватно (нормално). Ако родителите на думи подкрепят положителни морални норми и ценности и официално ги изискват от детето, но в поведението си не ги следват, детето винаги проявява отклонения, защото копира поведенческия модел на авторитета или развива лицемерие и непостоянност. Когато извършването на престъпление е интегрирано във функционирането на семейството и бива позитивирано или толерирано, е налице явлението „криминално семейство“. То представлява непосредствен криминогенен риск за детето. *Разпределението на преминалите през ДПС по някои видове противообществени прояви е следното:*



Фигура 1. Малолетни и непълнолетни лица, преминали през ДПС, по някои видове престъпления през 2023 година.

Кражбите на имущество са най-разпространените престъпления, извършвани от лицата на възраст между 8 и 17 години. Извършители на кражби са 2 483, или 53.5% от всички, преминали през ДПС. Най-висок е делът на извършителите на кражби от магазини или други търговски обекти – 46.3% (1 149 лица), следват кражби от домове – 18.1% (450 лица), и взломни кражби – 6.4% (158 лица) (Център за координация на борбата с противообществени прояви на малолетните и непълнолетните, н.д.).

Най-сериозен проблем е принуждаването и склоняването на деца от страна на родителите им към извършване на престъпления като кражби, просия.

1.2. Деца с нисък социален статус

Днес много семейства не могат да изхранват децата си. Безпаричието по-категорично от всякога застрашава раждането им и възможността да бъдат отгледани в семействата на родителите си. Бащи напускат страната ни, за да търсят по-добра цена за труда си. Много майки тръгват след тях и оставят децата на баби и дядовци, а после минават години, докато се върнат отново (Тодорова, 2013).

Класически пример за такъв криминогенен риск е бедността, когато играе ролята на микросоциален фактор и насърчава преживявания на детето за неравнопоставеност, малощеност и социално изключване. Когато средата, в която то расте, е универсално бедна и то се чувства интегрирано в нея, бедността е макросоциален риск и има много слабо криминогенно влияние. В това си качество тя не се преживява кризисно от детето, което възприема за нормални условията, в които живее, и те не формират у него мотиви за противоправно поведение.

II. ВИДОВЕ НАКАЗАНИЯ ПРИ МАЛОЛЕТНИ И НЕПЪЛНОЛЕТНИ ИЗВЪРШИТЕЛИ НА ПРОТИВООБЩЕСТВЕНИ ПРОЯВИ

По отношение на непълнолетните лица, Наказателният кодекс (НК) на Република България предвижда възможност за прилагане на възпитателни мерки по Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (ЗБППМН), когато непълнолетният е извършил „поради увлечение или лекомислие престъпление, което не представлява голяма обществена опасност“. Тази хипотеза е установена в чл. 61 от НК (Омбудсман на Република България, 2023). Компетентни органи при вземането на решение за прилагане на тези мерки са прокурорът и съдът. Когато прокурорът реши да не образува досъдебно производство или да прекрати образуваното досъдебно производство, той изпраща преписката на комисията за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните за налагане на възпитателна мярка. Съгласно чл. 64 от НК, съдът настанява непълнолетния във ВУИ или му налага друга възпитателна мярка, предвидена в ЗБППМН, когато определеното наказание лишаване от свобода е по-малко от една година и неговото изпълнение не е отложено по чл. 66 от НК.

Децата в риск от извършване на противообществени прояви са обект на дейността на специализирана превантивна система от институции, създадени със Закона за борба срещу противообществени прояви на малолетни и непълнолетни:

- Комисии за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните;
- Детски педагогически стаи;
- Домове за временно настаняване на малолетни и непълнолетни;
- Социално-педагогически и Възпитателни училища интернати.

Съгласно чл. 47 от Конституцията на Република България от 1991 г. (ДВ, бр. 56 от 1991 г.), отглеждането и възпитанието на децата се обявява за право и задължение на родителите, подпомагано от държавата. Предвижда се особена закрила на децата, останали без грижата на близките си. Препраща се към закона (Семеен кодекс) относно условията и реда за ограничаване или отнемане на родителски права. А спрямо родителите на децата, извършители на противообществени прояви по ЗБППМН, гласи: Чл. 15. (Изм. – ДВ, бр. 53 от 1975 г.) (1) (Изм. – ДВ, бр. 66 от 2004 г.) (Георгиева, 2014). По отношение на родителите или на лицата, които ги заместват, за които при разглеждане на възпитателното дело се установи, че не полагат достатъчно грижи за възпитанието на децата си и те са извършили

деяния по чл. 11, ал. 1, се налага една от следните мерки:

1. предупреждение;
2. задължаване да посещават специално организирани беседи и консултации по въпросите на възпитанието;
3. глоба в размер от 50 до 1000 лв.

III. ПРЕПОРЪКИ КЪМ ПРАКТИКАТА ПРИ ДЕЦА, ИЗВЪРШИТЕЛИ НА ПРОТИВООБЩЕСТВЕНИ ПРОЯВИ

Закриване на възпитателните училища интернати (ВУИ) и социално-педагогическите интернати (СПИ), защото към тези организации има много критики. Идеята е да се открият нови центрове за възпитателен надзор. В тях ще бъдат настанявани максимум по 10 деца в среда, близка до семейната. Изрично е предвидено, че в едно помещение не могат да живеят повече от 3 деца, като за всяко е нужно да се осигури минимум 6 кв. м. и условия за самостоятелна учебна подготовка.

Центровете няма да са от абсолютно закрит тип, както в момента, тъй като децата ще посещават местното квартално училище наравно с останалите деца. Възпитатели и социални работници ще им помагат с подготовката в дома. Настаняването в тези центрове ще бъде крайна мярка. Тя ще се прилага само за деца, които бягат от дома си или са принуждавани от родителите си да крадат, проституират и т.н. и то при положение, че се прецени, че за тях не е подходящо временно. От проведеното изследване можем да направим следните изводи: Необходимо е разработване и реализиране на планове за превенция на всяко равнище на държавно управление; създаване на превантивна политика, на програми за справяне с бедността, осигуряване на достъп на всички деца до образование, здравеопазване и др., основани на прогнозни проучвания, които да бъдат наблюдавани и оценявани в хода на изпълнението им, да улесняват успешната социализация и интеграция на всички деца и млади хора. Приоритетно разработване и реализиране на програми за позитивно и ефективно родителство – насоки за поведение и възпитание, базирани на нуждата от нова комуникация между родители и деца, в чиято основа са уважението, сътрудничеството и разбирането на динамиката на детското развитие. Всички специализирани институции, чиято дейност е насочена към превенция на противообществените прояви, извършвани от малолетни и непълнолетни лица, да провеждат адекватни политики за структуриране на свободното им време и предотвратяване на попадането на децата и младежите в криминогенен и виктимогенен риск.

IV. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Само за няколко десетилетия българското семейство се трансформира до неузнаваемост. Създадени са институции и са настанявани деца, с цел защита от родителско „несправяне“. Създадени са кризисни центрове за подкрепа на детето и установяване на възможностите за връщането му в дома му. Изследва се поведението на родителите, променят се закони, подготвят се специалисти, идентифицира се насилието, създават се услуги, консултации, извеждане, настаняване. След проведеното изследване можем да направим и извода, че с наложените възпитателни мерки от Местната комисия за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни:

- в криминогенна среда живеят 4 293 малолетни и непълнолетни (50.4%);
- бягство от дома (от вкъщи), от специализирана институция или от социална услуга от резидентен тип – 981 (14.8%);
- нисък социален статус на родителите;
- поставяне под възпитателен надзор на родителите или на лицата, които ги заместват, за полагане на засилени грижи – 973 мерки (14.9%).

Справянето с проблема противообществени прояви на малолетните и непълнолетните е от особена важност за обществото, но е и въпрос на политика и на добро управление.

Необходима стъпка за ефективна превенция е активна работа със семейства в риск – подпомагане при тежки социални проблеми, като неплащане на издръжка, изоставяне на деца без родителски грижи, подкрепа на семействата, в които има психично болни, или лица със зависимости (алкохол, наркотици, хазарт и др.).

ЛИТЕРАТУРА

Георгиева, К. (2014). *Годишник на Технически университет – Варна*, стр. 179. ISSN 1311-896X.

Министерският съвет на Република България. (2022, 5 октомври). *Стратегия за превенция на престъпността (2021–2030 г.), приета с Решение № 718*. Актуализирана с Решение № 226 от 29 март 2024 г. Retrieved from <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1556>

Национален статистически институт. (н.д.). *Противообществени прояви и престъпления на малолетните и непълнолетните лица*. Retrieved from <https://www.nsi.bg/>

Омбудсман на Република България. (2023, май–ноември). *Специален доклад за правата на децата, настанени във ВУИ и СПИ*. Retrieved from https://www.ombudsman.bg/storage/pub/files/20231221153426_Специален доклад за правата на децата настанени във ВУИ и СПИ.pdf

Стаматов, Р. (2008). *Детската агресия*. ИК Хермес. стр. 221.

Тодорова, И. (2013). *Детето в родителското, осиновителското, приемното семейство и институционалния дом*. ISBN 978-954-28-1313-2, стр. 33.

Център за координация на борбата с противообществени прояви на малолетните и непълнолетните. (н.д.). Retrieved from <http://www.ckbppmn.government.bg/>

ПРЕДОСТАВЯНЕТО НА НЕФИНАНСОВА ИНФОРМАЦИЯ СПОРЕД БЪЛГАРСКИЯ ЗАКОНОВ ИМПЕРАТИВ

Мария Влаева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE PROVISION OF NON-FINANCIAL INFORMATION ACCORDING TO THE BULGARIAN LEGAL IMPERATIVE

Mariya Vlaeva

University of Plovdiv Paisii Hilendarski

Abstract: This article examines certain issues in financial reporting regarding the disclosure of non-financial information under Bulgarian legislation. Instead of emphasizing the importance and capabilities of accounting for accurate, correct and full-content non-financial information, the Bulgarian legal imperative focuses on the obligation of this reporting.

Keywords: non-financial information, accounting, Bulgarian legislation

1. ВЪВЕДЕНИЕ

С глобализирането на пазарите, свързано с желанието на консуматорското общество да разполага с повече в стремежа си за по-добър живот, както и с оскъдността на природните ресурси, през последните 20-30 години се появиха в световен мащаб различни стандарти и препоръки за изготвяне на нефинансови декларации, които да отразяват целите и резултатите от дейността на предприятията по различни обществени въпроси, свързани със социалните и екологични дейности, с правата на човека и борбата с корупцията.

Целта на тази статия е да се покаже, че макар Нефинансовата декларация да е с пожелателен характер за малките и средни предприятия, според българските нормативни актове нефинансовата информация се явява като задължителна в счетоводната отчетност за всички организации – стопански и нестопански, независимо от големината и числения им състав. Вместо да се наблегне на важността и възможностите на счетоводството за точна, коректна и изпълнена съдържателно нефинансова информация, в българския законов императив се фокусира върху задължителността на тази отчетност.

2. МЕТОДИ И МАТЕРИАЛИ

Методите, които се използват са индукция и дедукция. Направен е сравнителен анализ на няколко члена от Закона за счетоводството и Закона за статистиката, отнасящи се до задължителността на предоставянето на нефинансова информация в годишните счетоводни отчети.

3. РЕЗУЛТАТИ

Интересът към Нефинансовата декларация сред нестопанските и стопанските организации е свързан с по-голяма прозрачност на счетоводната отчетност относно социалното и екологично въздействие, което всяко предприятие оказва върху обществото. Това води до подобряване на репутацията на всяка организация, като същевременно информира и получава обратна връзка от заинтересованите страни, като вниманието на дадената стопанска или нестопанска организация е фокусирано върху получените резултати в социалната и екологична сфера.

Всички предприятия с нестопанска цел, които са сдружения или фондации (чл. 1 ал. 2 от Закона за юридическите лица с нестопанска цел), независимо дали са в частна или обществена полза, както и стопанските предприятия, ако са осъществявали дейност през изминалата отчетна година по смисъла на Закона за счетоводството, са длъжни да подадат Годишен доклад за дейността, а според Закона за статистиката е Годишен отчет за дейността. По своята същност *доклад* и *отчет* са синоними, означаващи писмено изложение по служебен въпрос пред висшестоящ орган, което в случая се явява предоставяне на нефинансова информация, обвързана с обяснения и анализ на отчетни разходи в годишния финансов отчет.

Законодателят не е унифицирал формата на отразяването на тази нефинансова и обяснителна информация. Желателно е в този доклад (отчет) да е включена информация относно конкретните програми, проекти и сделки, свързани с резултатите от дейността, както и свързани с екологията, персонала и други социални ефекти, които да обяснят разходването на финансовите средства и описание на получените резултати.

Съгласно чл. 41 от Закона за счетоводството предприятията, които са задължени да изготвят нефинансова декларация са големите предприятия от обществен интерес, които в края на отчетната година имат над 500 души брой служители. Но нестопанските организации винаги са давали такава нефинансова отчетност, макар да нямат такъв брой служители.

Българската нормативна уредба изисква такава нефинансова отчетност не само от всички предприятия, които са от обществена значимост, но и от всички останали, които не отговарят на ал. 2 от чл. 41 от Закона за счетоводството.

Изискванията за Годишния доклад за дейността според чл. 39 от Закона за счетоводството се припокриват съдържателно с изискванията за Нефинансовата декларация по чл. 48, ал. 1 и ал. 2 от същия закон, с което се нарушава базов счетоводен принцип – предимство на съдържанието пред формата, цитиран в същия този закон в чл. 26, ал. 1, т. 8 – „сделките и събитията се отразяват счетоводно в съответствие с тяхното съдържание, същност и икономическа реалност, а не формално според правната им форма“.

Според чл. 39, ал. 2 от Закона за счетоводството при изготвянето на Годишния доклад за дейността „могат да се включат препратки към сумите на разходите, отчетени в годишните финансови отчети“, а според чл. 48, ал. 4 от същия закон в Нефинансовата декларация трябва да се съдържа „по целесъобразност и препратки и допълнителни обяснения за сумите, отчетени в годишните финансови отчети“.

Спазвайки и двата члена от Закона за счетоводството на практика се оказва, че големите фирми с обществено значение изготвят два припокриващи се съдържателно документа, като се отчитат и пред Националния статистически институт. Разликата се появява във включените изисквания на Нефинансовата декларация относно зачитането правата на човека и борбата с корупцията.

Всички юридически лица, дори физически лица, извършващи стопанска дейност, както и земеделските стопани са длъжни според Закона за статистиката чл. 20, ал. 1 и ал. 3 да предоставят „достоверни данни при попълване на формуляри и анкетни карти по изследвания, включени в Националната статистическа програма, за които е предвидено, че се провеждат на основата на задължителното участие“.

Според чл. 20, ал. 4 от същия закон всички тези юридически лица „са длъжни“ да представят пред Националния статистически институт и „годишен отчет за дейността си, съдържащ статистически справки и счетоводни документи“, с което годишният доклад (отчет) за дейността се превръща в задължително изискуем според два закона – Закона за счетоводството и Закона за статистиката.

Интересен момент е, че според Закона за статистиката, основно предоставянето на тази нефинансова информация е въведена още през 2005 г. с малки изменения през 2008 г. и 2009 г., като последните изменения в Държавен вестник в бр. 38 от 2020 г. утвърждават тази информация да е въз основа на статистически формуляри и образци, което е просто изменение на формата на Годишния отчет на дейността. Това като времеви период е около десетилетие по-рано от влезлия в сила през 2016 г. Закон за счетоводството, както и от международните документи като Директива 2014/95/ЕС на Европейския парламент и на Съвета (приета през 2014 г.), Стандарт 26000 – „Ръководство за социалната отговорност“

(International Organization for Standardization's ISO от 2010 г.), въведен за първи път на български език от Български институт за стандартизация пред 2012 г., отнасящи се до необходимостта от предоставянето на информация относно социални и екологични проблеми, свързани с дейността на отделните предприятия и въздействието на тези предприятия върху обществото.

Нефинансовата декларация по чл. 48 от Закона за счетоводството влиза в сила от 01.01.2017 г., като последните изменения във връзка с включената информация в нея са в сила от 01.01.2019 г., с последното изменение в Държавен вестник бр. 104 от 2020 г. в сила от 01.01.2021 г. е допълнено, че ако предприятието няма въведени политики относно своята социална отговорност, то нефинансовата декларация представя ясно и аргументирано обяснение за това, т.е. в действителност се получава, че според законовата уредба не се набляга на достоверността на нефинансовата информация, а да бъде попълнена и подадена нефинансова декларация.

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изнесените факти за времевото въвеждане на изискванията за нефинансова информация от Закона за статистиката и Закона за счетоводството показват, че българският нормотворец има виждания относно важността на социалните и екологични влияния на стопанския процес върху обществото като цяло, като може да се твърди, че и двата закона първоначално в посочените аспекти във връзка с Годишен доклад (отчет) за дейността са дори и прогресивни по отношение на изискуемостта на декларирането на социалните и екологични ефекти.

Проблемът възниква в това, че не са добре формулирани изискванията за Годишен доклад (отчет) за дейността и Нефинансовата декларация, с което се предизвиква двойкост в тълкуването им и формалност в изпълнението им.

Желателно е да се урегулира по-ясно и разбираемо съдържанието на Годишния доклад (отчет) за дейността и Нефинансовата декларация, защото на практика се оказва, че и двата документа имат едно и също съдържание, а Годишният доклад (отчет) за дейността е изискуем по два закона.

С нарушаването на базовия счетоводен принцип – предимство на съдържанието пред формата, българският законов императив не допринася за изискуемостта на вярна и коректна счетоводна информация относно различните социални и екологични ефекти от дейността на всички организации, която информация е с огромно значение и необходимост за потребителите ѝ.

Нефинансовите показатели, обясняващи отчетени разходи във финансовия отчет са важни както за юридическите лица с нестопанска цел, защото показват основната мисия на нестопанската организация и постигнатите цели от нейната дейност, така и в стопанския сектор, понеже посредством тях се допринася за създаване на по-добър образ на предприятието в обществото.

ЛИТЕРАТУРА

ISO 26000:2010 (2010). „Social responsibility“ (International Organization for Standardization's ISO), <https://www.iso.org/iso-26000-social-responsibility.html>

Директива 2013/34/ЕС. На Европейския парламент и Съвета за изменение на Директива 2013/34/ЕС по отношение на оповестяването на нефинансова информация и на информация за многообразието от страна на някои големи предприятия и групи. ABl. L 330, 15.11.2014, р. 1.

Закон за корпоративното подоходно облагане (2024).

Закон за статистиката (2024).

Закон за счетоводството (2024).

Закон за юридическите лица с нестопанска цел (2024).

Международният стандарт ISO 26000 вече на български език (2024), https://bds-bg.org/mezhdunarodniiat-standart-iso-26000-veche-na-blgarski-ezik_p780.html

Национални счетоводни стандарти (2024).

**ТЕОРИИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА РИСКА И СЪПОСТАВИМОСТ С
ХАРАКТЕРИСТИКИТЕ НА НЕЗАВИСИМИТЕ ПРОДУЦЕНТСКИ
ОРГАНИЗАЦИИ ОТ БАЛКАНИТЕ**

**Любомира Костова
НАТФИЗ „КР. САРАФОВ“**

**RISK MANAGEMENT THEORIES AND THEIR COMPATIBILITY
WITH THE CHARACTERISTICS OF INDEPENDENT FILM
PRODUCTION COMPANIES IN THE BALKANS**

**Lyubomira Kostova
NATFA “KR. SARAFOV”**

Abstract: This paper explores risk management theories – objectivist, subjectivist, and interdisciplinary – assessing their relevance to independent production organizations in the Balkans. It hypothesizes which approaches best explain practical risk management in the region. Building on prior research, the study highlights Balkan producers' resilience compared to their Western European counterparts, attributing this to a unique blend of conservative strategies, creativity, and flexibility. While objectivist theories remain relevant, they often neglect human factors critical in the region's complex, multi-stakeholder environment. To address this gap, the paper examines interdisciplinary approaches, including Prospect Theory and Drama Theory, offering deeper insights into the decision-making processes of Balkan producers. This perspective underscores the need for a nuanced strategy that integrates economic and cultural dimensions in managing risks within independent film production.

Keywords: Risk management, Balkan film production, Independent production companies, Cultural risk management, Cultural entrepreneurship

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящият труд синтезира някои видове теории за риска на база три основни категории – обективистки, субективистки и интердисциплинарни теории. Целта е да се съпоставят и да се състави хипотеза, спрямо техните характеристики, за това кои от тях прилягат на практическото управление на риска в независимите продуцентски организации на Балканите¹. Теоретичното изследване на темата ще допринесе за съставянето на хипотеза и последващото провеждане на проучване за стратегиите и модели за управлението на риска, които филмовите продуценти използват съзнателно или несъзнателно в практиката. В турбулентната среда, в която съществуват независимите филмови продуценти на Балканите, управлението на риска е от ключово значение за оцеляването на тези организации и развитието на кино изкуството.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

През 2020 година направих проучване за бизнес моделите, които продуцентите от Балканите използват. Изследването разкрива някои от характеристиките, които отличават

¹ В настоящия труд под Балкани имам предвид държавите Албания, Босна и Херцеговина, България, Косово, Северна Македония, Сърбия, Черна гора. Избирам тази селекция не само поради географски, но най-вече поради исторически, социо-политически, езикови и други фактори, които са от ключово значение за кино индустрията.

тези организации с изключителна издръжливост на факторите на средата спрямо западноевропейските компании. Поради това, че балканските продуценти са поставени в изключително враждебна среда, те комбинират изключително консервативни подходи към рисковете с много голяма степен на гъвкавост и креативност към изникналите проблемни ситуации. Независимите продуцентски организации се характеризират със своята дуална природа – от една страна те са бизнес организации, част от аудиовизуалната индустрия, а от друга са създатели на културна ценност. Интересни фактори, които трябва да се вземат предвид са проектната природа на киноиндустрията – всеки филм е проект, който има уникални характеристики и е високорисково начинание. Дори най-опитните професионалисти, могат да създадат произведение, което да не се реализира добре пред публиката и това не може да се предвиди дори от индустриалните гиганти в Холивуд. В статията си „Филмовият франчайз: стратегии от традиционния маркетинг в екранните изкуства“ гл. ас. д-р Христо Бонев посочва, че дори „големите американски филмови студия обичайно генерират загуби от повечето си филми, но ги компенсират със свръхпечалби от успешните си филми“ (Бонев, 2023).

Не на последно място – в производствения процес има сравнително голям обем от заинтересовани страни, които имат отношение към различни аспекти на крайния продукт. Това предопределя, че продуцентите трябва да разполагат с огромен капацитет от знания, умения и ресурс, с който да управляват процеса и минимизират рисковете. Поради малките мащаби на пазара, филмопроизводството в региона е силно повлияно от личността на продуцента, неговите лидерски качества и предприемачески умения.

Очертавайки всичко това, се насочвам към трите големи групи теории на риска, като се фокусирам върху риска само от гледна точка на продуцента (мениджъра, лидера), а не от финансова гледна точка. Правя това, тъй като повечето продуценти на Балканите не поемат финансови рискове към инвеститори. Това се обуславя от малкия пазар и практически почти нулевата възможност да се възвърнат инвестициите. Те работят почти изключително със субсидии, т.е. предварително спечелени бюджети, които не ги заставят да търсят възвращаемост от финалния продукт. Това е възможно благодарение на т. нар. протекционистка политика в Европа, с която „държавите от съюза гарантират на националните кинематографии с цел да се съхрани и стимулира производството и разпространението на европейска аудиовизуална продукция“ (Константинова, 2016).

Различните автори класифицират теориите за риска според дисциплината, контекста и целите си. Някои подходи са по-фокусирани върху количествени измерения (икономически и инженерни), докато други наблягат на качествени и културни аспекти (социологически и културологични). Тези класификации често се допълват, създавайки богата основа за разбиране на риска в различни контексти.

Една от класическите класификации на теориите са на обективистки и субективистки. При обективистките модели, изследователите разглеждат риска като измерима, външна и независима характеристика на реалността. Те основават анализа на риска на математически и статистически модели. През 1921 година Франк Х. Найт издава книгата Риск, Несигурност и Печалба (Knight, 1921), въвеждайки концептуалната разлика между измерим риск и несигурност. Той предлага, че измеримият риск е този, за който може да се изчисли вероятност, докато истинска несигурност е когато вероятността е неопределима.

Теория на игрите е една от най-известните обективистки теории. Въведена от Джон фон Нойман и Оскар Моргенщерн и отразена в труда им „Теория на игрите и икономическото поведение“ (Von Neumann & Morgenstern, 1944), тя представя тяхната концепция за рационалност, която е в основата на теоретичните модели за вземане на решения в условия на взаимодействие между участници (играчи). Основата, върху която стъпва тази теория, е че всеки играч ще постъпва така, че да получава винаги максимална изгода за себе си.

В реалността хората не винаги вземат решения базирани върху рационален анализ, а още повече, че често вземат решения, които не ги облагодетелстват. Именно такава е и теорията на Пол Словик, един от пионерите в психометричния подход към риска. Той доказва, че хората възприемат риска не само рационално, но и емоционално, като това възприемане се влияе от културни и социални фактори. В своя труд „Възприемане на риска“ (Slovic, 1987) той подчертава субективния характер на риска, както и влиянието на

когнитивните и емоционалните фактори върху начина, по който го възприемаме.

Към субективистките теории трябва да се споменат и авторите Мери Дъглас и Аарон Вилдавски, които разработват културната теория на риска. В своя труд „Риск и култура: Есе за избора на технически и екологични опасности“ (Douglas & Wildavsky, 1982) изследват как социалните групи възприемат риска в зависимост от своите ценности и структури.

Таблица 1. Характеристики на обективистките и субективистките теории на риска.

Аспект	Обективистки теории	Субективистки теории
Основен фокус	Математически модели и вероятност.	Възприятие, културни и психологически аспекти.
Ключови методи	Статистика, вероятност, инженерни модели.	Социални изследвания, психологически експерименти, качествени методи.
Приложение	Технически системи, икономически анализи, природни бедствия.	Вземане на решения, управление на кризи, социални конфликти.
Ключови примери	Финансов риск, природни бедствия.	Възприятие за ядрени опасности, климатични промени.

Вземайки предвид характеристиките на независимите продуценти от Балканите, мога да предположа, че обективистките теории на риска имат един много голям недостатък, а именно – те не отчитат човешкия фактор. Продуцентите зависят в огромна част в своята работа от хора – дали това ще са екипите, които са смесица от технически специалисти и артисти или заинтересованите лица – хора занимаващи се с администрация, право, счетоводство, маркетинг, реклама и прочие. Не на последно място филмовата индустрия в региона пряко зависи от политическите и социални настроения, които са променливи и често не могат да бъдат предвидени дори от професионални анализатори. Именно за това се насочвам и към една трета категория теории – интердисциплинарни теории за риска. В нея се обединяват различни области на знанието, включително икономика, психология, социология, инженерство и културология. Тези теории съчетават различни перспективи и методологии, за да обяснят и управляват рисковете.

В настоящата статия ще обърна внимание на две теории, които според мен се доближават най-много до мисленето на продуцентите. Това са теория на перспективата и драматургичния подход.

Теория на перспективата (или prospect theory) е психологическа теория, разработена от Даниел Канеман и Амос Тверски и описана за първи път в текста „Теория на перспективата: Анализ на решенията при риск“ (Kahneman & Tvesky, 1979). Авторите изследват как хората оценяват и вземат решения в условия на несигурност, като подчертават, че хората не действат рационално, както предполага класическата икономическа теория. Вместо това, те правят избори, които са повлияни от емоционални реакции и субективни възприятия на риска и възнаграждението. При управлението на риска, теорията на перспективата предлага ценен поглед върху начина, по който индивидите и организациите възприемат рисковете, как те реагират на потенциални загуби и печалби и какви психологически фактори влияят на техните решения.

В статията „Манифест за теория на драмата и ирационалния избор“ (Howard et al., 1993) авторите представят основите на теорията на драмата и нейното приложение в анализа на ирационалния избор. Тази теория се фокусира върху емоционалните и рационалните аспекти на вземането на решения, като разглежда как тези аспекти взаимодействат в конфликтни ситуации. Самите автори подчертават, че теорията на драмата произлиза от теорията на игрите. За разлика от теорията на игрите, авторите се базират върху теория на драмата – идеи и концепции, които произлизат от драматургията, като се фокусират върху социалните и психологическите измерения на риска. Тя се интересува не само от рационалните и стратегическите аспекти на решенията, но и от емоциите, конфликтите, ролите и идентичностите на участниците в кризисни ситуации. В тази теория рисковете се възприемат не само като обективни заплахи, но и като социални и лични драми, които се разиграват в динамична среда и следват законите на драматичното действие.

Продуцентската професия е свързана с вземането на решения в ситуации, обусловени от силни емоции, субективни художествени виждания и работа с хора от различни сфери с различни подбуди. Теорията на драмата предлага дълбоко разбиране на емоционалните реакции на хората като страх, гняв, съмнения и увереност, които могат да възникнат в такива моменти. Използването на теория на драмата предполага структура на взаимоотношенията и конфликтите, които включват етапи на криза и кулминация. Продуцентите, като основни фигури в управлението на риска, могат да разпознават тези етапи и да реагират в подходящия момент, за да избегнат катастрофални последици. Разпознаването на „три акта“ в кризата (като в драмата) може да им помогне да вземат по-добри решения, като подготвят екипа за възможните сценарии и решават какви действия трябва да се предприемат, за да се разреши конфликта.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въз основа на теоретичните категории обективистки, субективистки и интердисциплинарни теории, става ясно, че теоретичните рамки, които подчертават човешкия фактор, социалните и културни влияния върху възприемането на риска, предлагат по-добро обяснение на практическите решения, които продуцентите на Балканите вземат в условията на ограничени ресурси и нестабилна среда на развитие. Обективистките теории, макар и полезни за количествени анализи, се оказват недостатъчни за контекста на балканските продуценти, които действат в условия на висока степен на несигурност и сложни човешки взаимодействия.

Продуцентите като медиатори между света на изкуството и индустрията, са отлични балансори и интуитивно усещат своята роля. Още повече, че есенцията на тяхната работа използва теория на драмата в нейния чист вид. Езикът и инструментите, с които си служи теорията на риска при драматургичния подход са много близки до тяхното мислене. Използването на тази теоретична рамка за изследване на практиката би допринесла за осмислянето ѝ по начин, който да е от полза на настоящите и бъдещи продуценти в региона.

ЛИТЕРАТУРА

Douglas, M., & Wildavsky, A. (1982). *Risk and culture: An essay on the selection of technological and environmental dangers* (1st ed.). University of California Press.

Howard, N., Bennet, P., Bryant, J., & Bradley, M. (1993). Manifesto for a theory of drama and irrational choice. *Journal of the Operational Research Society*, 44(1), 99–103.

Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47(2), 263–291.

Knight, F. H. (1921). *Risk, uncertainty and profit*. Houghton Mifflin Company.

Slovic, P. (1987). The perception of risk. *Science*, 236(4799), 280–285.

Von Neumann, J., & Morgenstern, O. J. (1944). *Theory of games and economic behavior*. Princeton University Press.

Бонев, Х. (2023). Филмовият франчайз: стратегии от традиционния маркетинг в екранните изкуства. *Годишник 2023 на НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов“*, 113–120.

Константинова, Е. (2016). Център за семиотични и културни изследвания. Изтеглено на 15 юли 2024 г. от Е-издание на Център за семиотични и културни изследвания: <https://cssc-bg.com/downloads/articles/CSSC%20PhD/PhD%20Ema%20Konstantinova.pdf>

**ПОТЕНЦИАЛ ЗА СЪЗДАВАНЕ НА ИНТЕГРИРАНИ
ТУРИСТИЧЕСКИ ПРОДУКТИ МЕЖДУ ОБЩИНИТЕ НА
ЗАПАДНОРОДОПСКИЯ РЕГИОН**

Мариана Ламбова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**POTENTIAL FOR CREATING INTEGRATED TOURISM PRODUCTS
BETWEEN THE MUNICIPALITIES OF THE WESTERN RHODOPE
REGION**

Mariana Lambova

University of Plovdiv Paisii Hilendarski

Abstract: The Western Rhodope region of the Republic of Bulgaria is a vast and fertile part of our national territory. It is distinguished by an exceptional diversity of natural and anthropogenic resources, which are a favorable basis for economic development and prosperity. The enormous potential of the region is still underestimated and therefore underutilized for economic activities. Its full and complete exploitation would lead to the improvement of the living conditions of the local communities and strengthen the demographic and economic resources in the region. The municipalities that fall within its scope could integrate their tourism potentials and offer new, modern and attractive tourism products to consumers.

Keywords: touristic products, destination, integrational potential

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Западнородопският регион на Република България е обширна и благодатна част от националната ни територия. Отличава се с изключително многообразие на природни и антропогенни ресурси, които са благоприятна основа за икономическо развитие и просперитет. Огромният потенциал, който регионът крие, все още е недооценен напълно и поради това – недостатъчно усвоен за стопански дейности. Неговото пълноценно и цялостно оползотворяване би довело до подобряване на условията на живот на местните общности и укрепило демографския и икономически ресурс в него. Общините, които влизат в неговия обхват, биха могли да интегрират туристическите си потенциали и да предложат нови, съвременни и атрактивни туристически продукти на потребителите, които да отговорят на все по-нарастващите, все по-комплексните и все по-претенциозните потребителски търсения.

Настоящото изследване няма претенции за абсолютна изчерпателност по отношение на номенклатурата на изброените природни забележителности и атракции, защитени природни обекти и защитени територии, антропогенни дадености. В него се акцентува върху най-интересните и ценни природни туристически ресурси и елементи от културно-историческото наследство, които на интегративен принцип биха могли да залегнат в креатурата на нови туристически продукти, туристически пакети и туристически бизнес-дейности.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

Обект на изследване са общините, попадащи в обхвата на Западните Родопи, както следва:

Област Благоевград – община Г. Делчев на изток от р. Места, община Гърмен, община Хаджидимово

Област Пазарджик – община Батак, община Брацигово, община Велинград, община Пещера, община Ракитово, община Сърница

Област Смолян – община Баните, община Борино, община Девин, община Доспат, община Смолян, община Чепеларе

Тези общини се отличават със специфичен демографски и туристически потенциал, който предопределя и възможностите им за интегриране и консолидиране на техните усилия по посока на развитие на модерен алтернативен туризъм в региона. Населението на изследваната територия към 31.12.2022 г. е общо 166 885 души, от които 56,1 % са в трудоспособна възраст, а младия възрастов контингент под трудоспособна възраст обхваща 11,7 %. Това показва относително приемлива демографска ситуация, от гледна точка на съвременното туристическо развитие на региона. В най-благоприятна позиция са общините Ракитово, Велинград, Гоце Делчев, Пещера, Сърница и Смолян – както по отношение на трудоспособното население, така и според дела на населението под трудоспособна възраст /т. е. младият контингент, който потенциално съставлява човешкия ресурс за туризма в бъдеще./

Таблица 1. Демографски и кадрови потенциал на общините от Западнородопския регион.

Област	Община	Население към 31.12.2022 г.	В трудоспособна възраст	%	Под трудоспособна възраст	%
Благоевград						
	Гоце Делчев	29010	17588	60,6	4844	16,7
	Гърмен	14751	8113	55,0	1490	10,1
Пазарджик						
	Батак	4713	2766	58,7	526	11,2
	Брацигово	7317	3858	52,7	945	12,9
	Велинград	32457	19030	58,6	5743	17,7
	Пещера	14459	7984	55,2	2167	15,0
	Ракитово	13445	8246	61,3	2521	18,8
	Сърница	4715	3117	66,1	707	15,0
Смолян						
	Баните	3135	1589	50,7	203	6,5
	Борино	2425	1366	56,3	195	8,0
	Девин	9413	5203	55,3	977	10,4
	Доспат	7263	4449	61,3	892	12,3
	Смолян	32776	19338	59,0	4365	13,3
	Чепеларе	5757	3105	53,9	592	10,3
ОБЩО:		166 885	97 639	56,1	24 677	11,7

Източник: НСИ, 2022 и собствени изчисления

Природо-ресурсен потенциал на изследваната територия:

Защитени територии в Западнородопските общини на Смолянска област

- **Община Баните**
 - Местност „Чукаря“;
 - Местност Карабурун“;
 - Местност „Самотното дърво“;
 - Местност „Чуката на Гидика“ и др.
- **Община Борино**
 - Буйновското ждрело (ждрело на р. Буйновска); опазване на защитени растителни и животински видове с площ 759,15 хектара в община Борино, с. Буйново, с. Чала и с. Ягодина;
 - Скално образувание и водопад „Дяволски мост и Водопада“ с площ 38,8306 хектара в община Борино, с. Борино и с. Чала и др.

- **Община Девин**
 - Водопад „Строилски дол“ с площ 0,308 хектара в община Девин, гр. Девин;
 - Скално образувание „Настанска могила“ с площ 2,7885 хектара в община Девин, гр. Девин, кв. Настан и др.
- **Община Доспат**
 - Защитена местност Караджа дере, с. Късак
- **Община Смолян**
 - Вековна гора „Ледницата“ с площ 7,3 хектара в община Смолян, с. Гела;
 - Смолянски водопад с площ 0,2001 хектара в община Смолян, гр. Смолян;
 - Скално образувание „Сарийска чука – Главата“ с площ 0,2 хектара в община Смолян, с. Широка лъка;
 - Скално образувание „Момата“ с площ 0,4 хектара в община Смолян, с. Широка лъка;
 - Бориовската пещера с площ 0,999 хектара в община Смолян, с. Могилица и м. Лютово;
 - Пещера „Улцата“ с площ 0,9543 хектара в община Смолян, с. Могилица и м. Сините вирове;
 - Смолянски езера с площ 49,5 хектара в община Смолян, гр. Смолян;
 - Скално образувание „Невястата“ с площ 47,7 хектара в община Смолян, гр. Смолян;
 - Скални образувания „Градище“ с площ 7,3372 хектара в община Смолян, с. Славеино;
 - Казанджи дере – каскада от уникални водопади по течението на река Мугленска, община Смолян, с. Мугла и др.
- **Община Чепеларе**
 - Естествен каменен мост „Чудните мостове“ с площ 38,9198 хектара в община Чепеларе, с. Забърдо и с. Орехово;
 - Водопад „Костен камък“ с площ 0,5146 хектара в община Чепеларе, с. Орехово;
 - Водопад „Дуплево“ с площ 0,5 хектара в община Чепеларе, с. Орехово;
 - Водопад „Скакалото“ с площ 0,3 хектара в община Чепеларе, с. Орехово и др.

Таблица 2. Защитени местности.

Име	Цел на обявяване	Община	Населено място
Триградско ждрело	Опазване на защитени и ендемични растителни и животински видове, както и природни местообитания, забележителни природни образувания	Борино Девин	с. Триград с. Гьоврен с. Ягодина
Борино	Прекатегоризирана от буферната зона на резерват Кастраклий	Борино	с. Борино
Поречието на река Девинска	Опазване на защитени и ендемични растителни и животински видове, както и природни местообитания от типа заливни гори	Девин Борино	гр. Девин с. Борино
Чаирите	Опазване на вековна гора, характерен ландшафт	Девин	с. Триград
Старата гора	Прекатегоризирана от буферната зона на поддържан резерват „Шабаница“	Девин	с. Триград с. Кестен
Храстево	Опазване на уникална вековна гора от черен бор, както и с цел възстановяване на най-старата защитена територия, обявена в България, по инициатива на лесовъдите от региона на Смолян	Девин	гр. Девин
Караджа дере	Опазване на местообитания на редки и защитени растителни и животински видове по поречието на р. Сърнена и прилежащите ѝ територии	Доспат	гр. Доспат с. Късак
Падала	Опазване на характерен пейзаж	Смолян	с. Могилица
Рожен	Опазване на характерен пейзаж	Смолян	с. Момчиловци

Име	Цел на обявяване	Община	Населено място
			с. Соколовци
Калето	Опазване на територии със забележителен ландшафт	Смолян	с. Могилица
Вр. Средногорец	Опазване на територии с характерен ландшафт	Смолян	с. Полковник Серафимово
Момина вода-Ахматница	Опазване на територии с характерен ландшафт и естествени смърчови гори	Смолян	с. Момчиловци
Турлата	Опазване на територии със забележителен ландшафт	Смолян	с. Солища
Врача	Опазване на територии със забележителен ландшафт	Смолян	с. Стойките
Крепостта Градището	Опазване на територии със забележителен ландшафт	Смолян	с. Гела
Лятна гора	Опазване на вековна смърчово-елова гора	Смолян	с. Широка лъка
Чернока	Опазване на вековна гора от черен бор и характерен ландшафт	Смолян	с. Солища
Ливадите	Опазване на естествено находище на родопски крем	Смолян	с. Сивино
Куцинско блато	Опазване на естествено находище на родопски крем	Смолян	с. Проглед
Дълбок дол	Опазване на вековна слово-смърчово-букова гора	Смолян	с. Стойките
Хубча	Прекатегоризирана от буферната зона на поддържан резерват „Момчиловски дол“	Смолян	с. Соколовци и с. Левочево
Соскучански дол	Прекатегоризирана от буферната зона на резерват „Сосковчето“	Смолян	гр. Смолян
Средните ливади	Опазване на борови гори и живописен ландшафт	Чепеларе	с. Орехово

Източник: Изпълнителна агенция по околна среда

Таблица 3. Резервати.

Наименование	Цел на обявяване	Община	Населено място
Кастракий	Девствена вековна гора от черен бор, характерен пейзаж	Борино	с. Борино
Казаните	Самобитна дива природа, девствена смесена гора от ела, черен бор, бук, смърч и др.	Девин Смолян	с. Гьоврен с. Мугла
Сосковчето	Девствена вековна смърчова гора, характерни пейзажи, водопади, увивна растителност	Смолян	гр. Смолян

Източник: Изпълнителна агенция по околна среда

Таблица 4. Поддържани резервати.

Наименование	Цел на обявяване	Община	Населено място
Шабаница	Вековна буково-смърчова гора	Девин	гр. Триград
Момчиловски дол	Първична черноборова гора	Смолян	с. Момчиловци с. Соколовци
Амзово	Блатен плаун	Смолян	гр. Смолян

Източник: Изпълнителна агенция по околна среда

Защитени територии в Западнородопските общини на Благоевградска област

- **Община Гоце Делчев**
 - Моминоклисурски пролом, Чинарбей;
 - Резерват „Тъмната гора“, разположен в Западните Родопи на площ 30.2 хектара. Създаден да съхрани вековната смърчово-буково-елова гора.
 - Резерват „Конски дол“ – разположен в Западните Родопи на площ 32 хектара. Създаден да запази вековни елови, смърчови и букови гори.
- **Община Гърмен**
 - Природна забележителност „Козият камък“ – скално образувание с площ от около 300 кв. м. в землището на с. Ковачевица;

- Вековните чинари (Заградските чинари) – атрактивни вековни дървета;
- Каялийските скали ("Скалите") са защитени скални образувания със статут на природна забележителност – вековна гора от бял бор и смърч.
- „Тъмната“ – природен резерват, който се намира в Дъбрашки дял, в Западни Родопи. Резерватът е разположен между 1400 и 1600 м надморска височина, по горното поречие на река Канина на територията на ДЛ "Беслет".
- Пещера „Ризова дупка“ – карстова пропаст с дълбочина 10-12 метра и др.
- **Община Хаджидимово**
 - Защитена местност Павлова падина, част от планинско било Стъргач /Страгач/, което и най-виската част на Рило-Родопския масив в тази трансгранична зона.

Защитени територии в Западнородопските общини на Пазарджишка област

Община Батак - Местност Беглика, яз. Голям Беглик; - Местност Широка поляна с яз. Широка поляна; - Местност Цигов чарк; - Местност Каратепе; - Яз. Батак; - Яз. Тошков чарк; - Резерват „Голям Беглик“; - Резерват „Дупката“ и др.	Община Брацигово - Местност Винище; - Местност Атолука; - Местност Грамадите; - Местност Корията; - Резерват „Купена“ и др.	Община Велинград - Местност Арап чал; - Местност Милеви скали; - Местност Клептуза и ез. Клептуза; - Местност Рогачица и др.
Община Пещера - Резерват „Купена“; - Пещера „Снежанка“; - Местност Тъмра; - Местност Грамадите.	Община Ракитово - Резерват „Мантарица“; - Пещера „Лепеница“; - Пашино бърдо; - Серафимова поляна; - Палеонтологично находище при с. Дорково.	Община Сърница - Побит камък; - Скален феномен „Жабата“; - Местност Чибуците.

Множество предхождащи проучвания на природните забележителности в региона, посочват като най-атрактивни някои туристически обекти, което е потвърдено и от представителите на туроператорските фирми. Към тези обекти има траен интерес от потребителите на туристически продукти в Родопите – всички природни атракции се предлагат в най-различни комбинации от различните фирми. Примерно съчетаване на емблематичните природни атракции в българската част на трансграничния район с Гърция е оценено от тях като много практично и полезно за създаването на техни бъдещи програми за пътуване в планината.

Освен гореспоменатите обекти и местности със специален природозащитен статус, които са преимуществено поставени във фокуса на настоящото изследване, в коментирания регион са налице и огромни антропогенни ресурси с висока атрактивна и познавателна стойност, които много успешно биха се комбинирали помежду си в иновативни интегрирани туристически продукти. Това са археологически и архитектурни обекти, разнородни по характер музеи, културни и фолклорни фестивали, празници, периодични прояви, обреди, маскарадни игри и др.

Общините се отличават както с етническо, така и с конфесионално многообразие, което се изразява основно с присъствието на трите етноса – българи, турци и роми и двете конфесии – на християни и мюсюлмани. Тези специфики имат изключително благоприятно влияние върху развитието на туризма тук, защото етно-конфесионалното многообразие предлага и богато разнообразие от нрави, обичаи, празници, обреди, фолклор, които през последните години се презентират много широко като туристически атракции, намерили са място в културния календар на общините и в техните стратегии за общинско и туристическо развитие. Храмовете на различните религии са не само действащи култови и религиозни обекти, но в същото време са и много интересни и посещавани туристически обекти.

Таблица 5. Кулинарни и фолклорни фестивали с най-голяма популярност.

Община	Фолклорни фестивали и традиционни обреди	период	Кулинарни фестивали	период
Баните			Фестивал на мин. вода	м. V
Батак	Фолклорно надиграване „На Баташката чаршия“, гр. Батак	м. V		
Брацигово	„Лазарска броеница“ – танцов фестивал	м. IV	Вкус на традиции	м. IX
Велинград	Хоро при извора	м. IV	Фестивал на писаните яйца	м. IV
	Клептузки ритми	м. VI		
Ракитово	Национален фолклорен фестивал „Костандово“	м. V		
Гоце Делчев	Есенен музикален фестивал „С музика и вяра в сърцето“	м. X	Фестивал на огледната баница, с. Баничан	м. VIII
	Фестивал на класическата музика, с. Ковачевица	м. VIII		
Девин	Празник на гайдата – гр. Девин	м. VIII	Фестивал на мин. вода	м. VIII
	Фолклорен танцов фестивал „Девин Денс Фест“	м. V		
	Кукерски празник „Мечкяри“, с. Осиково	м. II		
	Орфически мистерии, с. Триград	м. VII		
Доспат	Събор на чешмарите, гр. Доспат	м. VIII		
Пещера	Етнокултурен фестивал	м. VIII	Фестивал на кешкека, с. Радилово	м. IX
Смолян	Гайдарско надсвирване, с. Гела	м. VIII	Фестивал на киселото мляко, с. Момчиловци	м. IX
	Национален фолклорен събор „Рожен“	м. VIII	Празник на Смилянския фасул, с. Смилян	м. IX
	Маскарадни игри „Песпонеделник“, с. Широка лъка	м. III		
	„Национална хоротека“	м. XI	Фестивал „Храна за столетници“, с. Мугла	м. VIII
Чепеларе			Картофен фест	м. IX
			„Родопска угодия“	м. IX

Изготвил: М. Ламбова

Тези периодични културни събития, в качеството им на туристически атракции и ресурси се популяризират чрез:

- **мрежата от туристически информационни центрове** – Велинград, Смолян, Чепеларе, с. Арда, с. Момчиловци, с. Широка лъка, с. Смилян, с. Могилица;
- **представяния на туристическите борси и изложения** – Международна туристическа борса „Ваканция и СПА Еко“ (София), Международно изложение за културен туризъм (Велико Търново), Международна туристическа борса „Вашата ваканция“ (Бургас), Туристическо изложение „Уикенд туризъм“ (Русе), Международна туристическа борса „Планините на България – гостоприемство в четири сезона“ (Смолян).
- **реализация на множество проекти** за двустранно и тристранно трансгранично сътрудничество в сферата на туризма – между Република България, Република Гърция и Република Турция.

Най-голям е потенциалът за създаване на интегрирани туристически продукти за планински пешеходен туризъм, еко и селски туризъм, спа, уелнес и балнеотуризм и културно-познавателен туризъм във всичките му разновидности и с цялостната му диверсификация.

При създаването на туристически продукти в подобни региони от голямо значение е участието на местното население. Важно за това е изграждането на отношение у местното население, за да могат гражданите да се идентифицират с местната култура и да я представят

по най-подходящия и атрактивен начин пред туристи отвън. Затова населението трябва да се подтиква да взема активно участие в разработването на туристически продукти и в тяхната реализация. Регионалното самосъзнание е много важно за комуникацията между местното население и туристите. Западните Родопи отговарят на всички тези условия.

Изводи:

- Западнородопският регион разполага с достатъчно ресурси за развитието на туризма, които следва да бъдат интегрирани в единно туристическо предлагане за повишаване на ефективността както за краткосрочен, така и за дългосрочен туризъм.
- Ключови видове туризъм на местно ниво са планинския туризъм (еко-туризъм през лятото и ски туризъм през зимата), балнеоложкия и спа туризма, комбинирани с разглеждане от страна на туристите на местното културно-историческо наследство и участие в местни периодични и културни събития (събори/фестивали).
- Местните туристически сдружения имат добро партньорство с местните власти, но се налага създаване на мрежи от сдружения, с цел по-ефективно привличане на бизнеса към развитието на дестинация „Западни Родопи“ като цяло.
- Всички изследвани общини имат вече натрупан сериозен опит в развитието на алтернативните видове туризъм, но не е достатъчно кадровото осигуряване и се очертава назряващ демографски дефицит.
- Подготвеността на персонала в туристическите обекти е сравнително добра, като е необходимо прилагането на периодични квалификационни програми, с цел повишаване на неговото ниво.
- Необходими са допълнителни инвестиции за подобряване на състоянието на туристическите атракции и поддръжка на съпътстващата инфраструктура.
- Добро е нивото на туристическа реклама, но в някои общини тя все още не е напълно разгърната. Не е оползотворен изцяло капацитетът на съществуващите ТИЦ-ове и все още не са запълнени много от информационните ниши в туризма.
- Предлагането на съвместни трансгранични туристически продукти между България и Гърция е рядкост, като има единични примери за активно сътрудничество на туристическия бизнес от двете страни на границата.
- Назряла е крайна необходимост да се намали на отрицателното въздействие на туристическите дейности и се подобри управлението на околната среда в сектора на туризма.
- Налице е силна потребност от повишаване на капацитета на туроператорите, от подобряване на функционирането на институциите, които стопанисват туристическите обекти и подобряване на програмите за интерпретация и анимация в туризма.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Западните Родопи имат огромни шансове да се превърнат в утвърдена и конкурентна туристическа дестинация, развиваща устойчив туризъм в четири сезона. Това би могло да се осъществи, ако се подобри взаимодействието между заинтересованите страни за развитие на устойчив туризъм; ако се доразвие техническата инфраструктура, свързана с туризма и се подобри състоянието на ключови туристически обекти и курорти – в т. ч. курортен комплекс „Пампорово“, курортите от местно значение на територията на област Смолян, а именно: балнеолечебни – с. Баните, гр. Девин, с. Михалково, Беденски минерални бани; курорти като гр. Сърница, гр. Велинград и други.

Проведените анализи на демографските и туристическите ресурси в посочените общини и административни области показват, че проблемите им са сходни. Специфични отлики се наблюдават само във физико-географските условия, но не и в социално-икономическите им профили. В посочените географски райони негативните тенденции в демографските и икономическите процеси са установени както по отношение на малките населени места, така и по отношение на градовете.

Тези констатации предполагат, че е възможно увеличаване на демографския товар върху местното население в бъдеще, с всички произтичащи от това затруднения пред местната икономика и пред системата за социална защита, социалната инфраструктура и обслужването на населението. Предстои увеличаване на разходите за издръжка на възрастните поколения, намаляват възможностите за защита на децата и на хората в активна възраст. В основата на тези демографски тенденции стоят социално-икономически фактори, проявяващи се на регионално и национално равнище, а именно – неблагоприятно и стагниращо икономическо развитие, ниска раждаемост и висока смъртност, както и интензивна емиграция.

Същевременно общините от различни административни области на Западните Родопи имат добър туристически капацитет и при обединяване на усилията им в тази посока, биха могли да предложат добър и иновативен интегриран туристически продукт, който чрез реализацията си да тушира, макар и частично, демографските проблеми в изследвания регион. Регионът е със сериозен потенциал за създаване на нови туристически продукти както за отделни видове туризъм, така и комбинирани продукти, включващи в себе си селски, еко, спа, приключенски, културен и ловен туризъм.

Това налага целенасочена инвестиционна програма в подкрепа на развитието на Западните Родопи като цяло и на туризма – в частност като отрасъл, криещ резерви за добър поминък на населението. Ако тенденцията на моноцентризъм в тези общини не намери правилен отговор от страна на управляващите, емиграцията от тях ще продължи да се увеличава, а териториите им – да бъдат подложени на сигурна и необратима депопулация.

БЛАГОДАРНОСТИ: Настоящата публикация е реализирана в рамките на проект ФП23-ФС-003 от Фонд НИ на ПУ „П. Хилендарски“.

ЛИТЕРАТУРА

Wikipedia. (2024, 5 ноември). *Мугла*. <https://bg.wikipedia.org/wiki/Мугла>

Изпълнителна агенция по околна среда. (2024, 1 октомври). *Официален сайт на Изпълнителна агенция по околна среда*. <https://eea.government.bg/>

Министерство на околната среда и водите. (2024, 29 октомври). *Официален сайт на МОСВ*. <http://pdbase.government.bg/zpo/bg/result2.jsp>

НСИ – ТСБ-юг, отдел „Статистически изследвания – Смолян“. (2022). *Демографски процеси в област Смолян през 2022 г.* Издателство на НСИ.

Община Баните. (2024, 29 октомври). *Официален сайт на община Баните*. <https://visitbanite.bg/zabelejitelnosti/>

Община Гоце Делчев. (2024, 23 октомври). *Официален сайт на община Гоце Делчев*. https://www.gotsedelchev.bg/index.php?module=Static_Docs&func=view&f=03_06.htm

Община Гърмен. (2023). *Общинска програма за опазване на околната среда (ОПООС)*. <https://www.garmen.bg/docs/13/ОБИЩИНСКА ПРОГРАМА ЗА ОПАЗВАНЕ НА ОКОЛНАТА СРЕДА.pdf>

Община Гърмен. (2024, 8 август). *Официален сайт на община Гърмен*. <https://www.garmen.bg/index.php?pg=59&newsID=18>

Община Девин. (2024, 2 ноември). *Официален сайт на община Девин*. <https://www.devin.bg/>

РОЛЯТА НА УЧИТЕЛЯ-ПЕДАГОГ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА УЧИЛИЩНИЯ КЛАС

Димитър Богданов

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE ROLE OF THE TEACHER-PEDAGOGUE IN THE MANAGEMENT OF THE SCHOOL CLASS

Dimitar Bogdanov

University of Plovdiv Paisii Hilendarski

Abstract: The report is devoted to the role of the pedagogue in school. The teacher is represented as the manager of a given group or class. He must possess professional qualities, knowledge, skills, competence, management style, vision, dedication, responsibility, vocation, communication, management approach.

Keywords: teacher-pedagogue, management, school class, management style

1. ВЪВЕДЕНИЕ

В началото на XXI век централно място в образователната сфера заема проблемът за повишаване качеството на образованието. Една от възможностите за неговото решаване в училище е уметелото съчетаване на педагогическия процес, демократичния стил на управление на училищния клас, прилагане на иновативни, интерактивни методи и подходи, STEM/STEAM уроци в учебното съдържание от учителя-педагог в образователно-възпитателния процес в училище. В процеса на обучението и възпитанието на учениците учителят е ръководният субект в системата „преподаване-учене“. Той трябва да притежава необходимите компетенции и компетентности, професионално-личностни качества на мениджър при управление на училищния клас в училищна среда. В съвременната ни действителност за учениците е важно да виждат приложимостта на това, което учат. Налага се необходимостта от трансформиране и модернизирание на образователната система, премества се акцентът от това, което учителят преподава, върху това, какво и как учи ученикът. Това ражда и предизвикателствата пред българското училище, свързани с процесите на активното учене, с промяната на ролите на учениците и учителите и на взаимоотношенията между тях. Продуктивното взаимодействие в учебния процес предполага диалог между участниците в него, който превръща ученика в активен субект на учебно-възпитателния процес, а учителя – в партньор. В позитивната класна стая педагогът отговаря за вземането на важните решения и за ефективното включване на всички ученици в учебния процес. Той продължава да е отговорният възрастен, който трябва да превърне класната стая в интересно, стимулиращо, подпомагащо и безопасно място за учещите.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

Преподаването на учителя е професионално-педагогически труд, който го определя като ръководна фигура в единство с ученето на учениците с цел изграждането на подрастващите в личности на новия глобализиран свят (Todorina, 2005; Nikolaeva, 2021).

За ролята на педагога в училище специално внимание отделя Л. Десев (Desev, 2003: 477), според който „успехът в образователно-възпитателния процес зависи в голяма степен от учителя, от неговата личност, дейност, стил на общуване и ръководство“.

К. Герджиков и редица участници на Световната конференция по образованието в Женева през 1996 г. (известна като 45-тата сесия на Международното бюро по образованието) издигат ролята на учителите в променящия се свят като ключови фигури в училище, на всички нива и във всички форми и видове образование, т.е. в цялостната образователна система (Gerdzhikov, 1999: 60-62).

Управленската роля на учителя спрямо учениците е тежко дело в името на високоблагородна цел, изисква огромни волеви усилия, твърд характер и лишаване от множество мимолетни, дребни и „фалшиви блаженства“ на живота (Desev, 2023).

Заслуги за определянето на **мениджърската роля на учителя** има и **С. Николаева**, според която (Nikolaeva, 2011: 6-12) мениджмънтът на класа влияе върху качеството на учене и учебните постижения и оказва положително влияние върху цялостната атмосфера (климат) в класа. **Авторката** представя 4 групи **модели за мениджмънт на класа**: модели, фокусирани върху мениджмънта на обучението; върху мениджмънта на поведението; върху мениджмънта на комуникацията; върху личностното развитие и саморазвитие (Nikolaeva, 2011: 55-58; Canter & Canter, 1982). Отговаря на въпроса „Как да изберем подходящ модел за мениджмънт на класа?“, което прекрасно ориентира учителите за ефективна управленска дейност.

XXI век се характеризира с все по-бързото навлизане на информационните технологии и интернет в живота и в образованието. Системата на образованието днес е поставена пред сериозно предизвикателство – да осигури адекватно обучение на поколение с коренно различен начин на мислене. Информационните и комуникационните технологии (ИКТ) променят образованието в световен мащаб. Те провокират към търсене на пътища за по-добро качество на образование и в България. Социалните мрежи и блоговете са любимите виртуални среди на съвременния ученик и не бива да бъдат подценявани. Днешните деца и ученици няма да напуснат виртуалната среда, защото тя е тяхна реалност. Затова вниманието на учителите днес трябва да е насочено към преосмисляне теориите на преподаване. Ако учителът иска да бъде чут и забелязан, то трябва да ползва това активно пространство. Наблюдаваме непрекъсната поява на нови образователни сайтове или т.нар. „портали“. Образователният портал представлява виртуална среда, осигуряваща достъп до разнообразни учебни ресурси: на първо място, учебно съдържание, но и отправки към виртуални библиотеки, филмови и музикални хранилища, игри и др. Образователните платформи, които осигуряват достъп до разнообразни учебни ресурси, са именно това междинно звено между обучението в класната стая и онлайн уроците. Интегрирането на ИКТ в образователната среда повишава качеството, ефикасността и ефективността на образователно-възпитателното взаимодействие между учител и ученици. Създава се значително по-интензивна, педагогически подкрепяща среда за приобщаване на съвременния ученик с различни ценности, нагласи и тенденции към познанието и непрекъснатото учене през целия живот. Достъпът на учениците до съвременните информационни технологии е възможност знанията, които детето и ученикът трябва да покрият като образователни стандарти, да бъдат разработени върху електронни платформи или в други електронни формати, така че участниците в учебния процес виртуално да преживеят знанието. Наличието или липсата на информационна грамотност днес се превръща във все по-важен фактор за интегрирането на човека в обществото – фактор, който в бъдеще вероятно ще създава нови малцинствени групи. Освен от чисто финансови причини информационната грамотност зависи и от други социално-психологически характеристики, сред които определящ е възрастовият признак (Vasileva, 2016).

Управленската позиция на учителя е свързана с необходимостта от равностойно партньорство както на равнище „учител-ученик“, така и на равнище „ученик-ученик“. Във връзка с необходимостта от промени в ролята на учителя и класния ръководител, **добрият мениджър на класа** трябва да има визия за бъдещето; отдаденост; да създава култура на успеха, поощрявайки поведение, което издига на преден план хората, високата продуктивност, личния принос на всеки; общуването му да е открито, честно, позитивно, емпатично. Учителят-педагог е добре да прилага иновативни, интерактивни методи и подходи в своята работа, да използва иновации, STEM/STEAM уроци в образователно-възпитателния процес в училище.

Проектно-базираното обучение (ПБО) има традиции в българското образование най-вече при изучаването на чужд език, но бележи своя възход в началото на 90-те години на миналия век с въвеждането на информационните технологии в образователния процес. Комбинирането му със STEM/STEAM обучение е сравнително нов и иновативен подход в българското училище особено в начален етап на основното образование. Този подход има своите доказани предимства и ефективност в съвременното преподаване. Явява се напълно удачен за прилагане в училище и включва учениците в: съвместно учене, решаване на поставени задачи чрез сътрудничество, използване на нови за тях компютърни технологии, споделяне на идеи и създаване на готови продукти самостоятелно или в екип, усвояване на нови знания, умения и компетентности предвидени в Държавните образователни изисквания (ДОИ) за учебното съдържание чрез практическо приложение и преживяване на наученото (Aleksieva & Mirtchewa, 2023).

Съкращението STEM в образованието е абревиатура от началните букви на Science, Technology, Engineering, and Mathematics в английския език и обозначава изучаването на съвкупността от природни науки, технологии, инженерни науки и математика. STEM поставя ученика в центъра на обучението и насърчава ученето чрез проектно-базирано обучение, чрез преживяване, творчество и експериментиране. Като учебна програма е основана на идеята за обучение по четирите направления – наука, технология, инженерство, математика – в интердисциплинарен и приложен подход. Вместо да се преподават четирите дисциплини като отделни предмети, тя ги интегрира в обучение, базирано на реално приложение. STEM обучението съдържа и се ръководи от четирите принципа, идентифицирани като ключови в образованието днес: творчество, сътрудничество, критично мислене, комуникация (Moore & Smith, 2014).

По отношение на ролята на учителя **Жак Делор** смята, че „Учителят трябва да се нагоди към ученика, да смени ролята си на „солист“ с тази на „съпровождащ“ и забравяйки старите си функции на „разпространител“ на информация, да стане помощник на учениците в стремежа им да търсят, да организират и да управляват знанията. Учителят трябва не да моделира умовете, а по-скоро да ги води и вдъхва твърда увереност в основните ценности, създаващи смисъла на човешкия живот“ (Delors, 1998: 141-144).

Стильт на управление като комплексно понятие включва убеждения, поведение, авторитет, позиция, отношение, въздействия и взаимодействия към хората и отношението към работата (Madzhirova, 1996; Mintzberg 1980; Mintzberg, 2009). На тази основа се открояват следните стилове на управление: със силно изразено отношение към хората и работата – **идеалният хармоничен стил**; отворен към хората, със силно изразено положително отношение към хората, но нехаещ за работата – **краен демократичен стил**, либералничене; обърнат към работата, но нехаещ към проблемите на хората – **краен авторитарен стил**; **критичен стил**, със средни показатели в отношението към хората и към работата; незаинтересован нито за хората, нито за работата – **най-неефективен стил**, безотговорен тип ръководител.

Както подчертава **М. Андреев**, основният съдържателен компонент на **отношението „учител-ученик“** е ръководството, направляването, управлението, което произтича от учителя и е насочено към ученика (Andreev, 2001).

Класическият модел за възпитателния стил принадлежи на **К. Левин**. В своята „Теория за трите основни лидерски стила“ той разграничава: **авторитарен (автократичен), демократичен (подкрепящ) и либерален стил (делегиращ, laissez-faire)** (Vasilev, 2001). Естествено, от **трите стила на управление** за предпочитане е **демократичният**, при който учениците имат свободата да избират, да се саморазвиват, но в очертаната явна посока и подпомогнати от учителя в условията на сътрудничество и взаимно уважение (Todorina, 2000: 288).

Има различни **подходи за класифициране на възпитателния стил**. Слейтър определя **възпитателния стил** като стил на толерантността, на топлотата, на съпричастието и на строгостта. **Руперт** разглежда възпитателния стил като стил на обективността, на грижата, на смелостта, на добротата, на страхопочитанието, на истинността. **Рейналдо Диас** разграничава няколко типа учители, според отношението им към учениците: „диктатор“, „майка“, „лекар“ и „възпитател“. **Пл. Радев** определя и стилове, и правила на преподаване

(Radev, 2000; Radev, 2008).

К. Герджиков (Gerdzhikov, 1999: 123) определя следните управленски стилове, които могат да бъдат ползвани от всеки учител в своята работа:

- **Репродуктивен стил** – базира се на максимално точното възпроизвеждане от учителя на предвиденото за преподаване съдържание на обучението, без никаква собствена интерпретация или творчество.
- **Педантичен стил** – изисква се най-педантично преподаване на знанията, уменията и навиците от учителя и реципрочното им усвояване от учениците. Крайният педантизъм води до догматизъм, който е пагубен за цялостния процес на обучение.
- **Бюрократичен стил** – субектът на преподаването най-стриктно спазва нормативно регламентираният шефски изисквания, без да се интересува много от резултатите на своята дейност. Акцентът пада върху формалността, за сметка на същността.
- **Мнемически стил** – разчита се повече на паметта, отколкото на мисленето. Преподаването е организирано по начин, при който от ученика се изисква запаметяване, даже понякога и механично, на определено количество знания.
- **Стил „мониторинг“** – учителят предимно наблюдава ученето. Често наблюдението се свързва с мотивирането, стимулирането, коригирането, контролирането или оценяването на учебната дейност.
- **Диалогичен стил** – основата на този стил е диалогът. Изключително значение тук има количественото съотношение между речта на учителя и учениците по време на учебния час, а също характерът и начинът на формулиране на въпросите.
- **Стил „ex cathedra“** – (от латински – „от катедрата“, „официално“, „служебно“, „авторитетно“). Ефективността на този стил зависи много от личността на учителя, от неговия интелект и авторитет сред учениците. Прилага се предимно при различните разновидности на изложение на учебния материал, особено ако той е много фактологичен.
- **Авторитарен стил** – прекален деспотизъм, нарцисизъм – без съответното покритие у учителя, който рефлектира негативно върху самото преподаване и върху обекта на неговата дейност. Може да се стигне до неблагоприятни последици за учениците.
- **Стил „ad hoc“** (от латински език – „за дадения случай“, „за момента“) – осъществява се преподаване или се вземат определени решения без никаква предварителна подготовка. Стилът се използва главно от учители с висока професионална квалификация и богат опит, за които импровизацията не е нещо чуждо.
- **Творческо-евристичен стил** – субектът на преподаването „предава“ готовите знания, ценности на учащите се. Този стил на преподаване се свързва пряко с „учителя от нов тип“, „учителя на динамично променящия се свят“.
- **Демократичен стил** – чрез него се осъществява едно пълноценно, рационално и действено-оперативно взаимодействие между учителя и ученика в класа.

С. Николаева (Nikolaeva, 2021) предлага и **асертивно-реагиращ стил**. Тя разграничава **три стила на реагиране при учителите: неасертивен, враждебен и асертивен**.

Неасертивните педагози обикновено се чувстват неудобно да предявяват изисквания към учениците, затова не успяват да наложат ясни поведенчески стандарти. Те са пасивни и лесно могат да бъдат пренасочени в действията и решенията си от различни обстоятелства.

Враждебните преподаватели обикновено използват един отблъскващ подход, характеризира се с викане, обиди, сарказъм. Тези учители на практика нарушават правата на учениците, затова авторите ги оценяват като неподходящи за работа с учениците.

Асертивните учители изясняват навреме своите очаквания пред учениците и родителите. Те спокойно отстояват позицията си, подкрепят своите думи с отговорни действия, като се съобразяват с очакванията на учениците.

Във връзка с **избрани стил на управление** (към модел „вътрешна дисциплина“),

позовавайки се на **Barbara Coloroso** (Coloroso, 2002), **С. Николаева** (Nikolaeva, 2011) представя три основни схващания на посочената авторка: децата си заслужават; достойнството е над всичко; учениците носят отговорността. Във връзка с това разграничава **три категории учители**:

- **учители „тухлени стени“** – ограничават и контролират останалите, те са властни, за тях ученикът е подчинен, а животът на класа няма сиви полета. Те използват строги правила и ги прилагат стриктно, държат на точността, чистотата и реда, използват унизителни похвати, награди и подкупи, разчитат на конкуренцията между учениците, като ги учат не как, а какво да мислят;
- **учители „желета“** – са меки, податливи на влияния, непостоянни по отношение на стратегията си за мениджмънт на класа и допускат анархия и хаос в класната стая, не разчитат на ясни структури и правила, трудно използват правилата и наказанията, служат си с подкупи и награди и позволяват на учениците да реагират емоционално;
- **учителите „гръбнаци“** са в състояние да предоставят необходимата подкрепа, която позволява на учениците да изявят и развият своята уникалност и да открият сами себе си (нещо, което „тухлените стени потискат, а „желетата“ игнорират). Те са в състояние да използват демократичните принципи в класната стая, като стимулират творческата, конструктивна и отговорна активност. Използват просто и ясно обосноваване и правила, прилагат естествени или логически последиствия, мотивират учениците да бъдат самите себе си и ги учат как да мислят ефективно и да вярват в себе си. „Гръбнаците“ са най-ефективните учители, които могат да помогнат на учениците да развият вътрешната си дисциплина, като останат уверени в силата и потенциала си.

През последните няколко години настъпиха съществени изменения в обществото, които се отразиха на професионалната дейност на учителите и на очакванията към тях. Има три основни типа роли очаквания към учителя (Andreev, 2001):

- **Първи тип** – отнася се до пряката учебно-възпитателна дейност с учениците. Този тип очаквания е свързан с основните професионални функции на учителя в училище. Учителят е призван да удовлетворява най-напред тези очаквания. Свързани са с отношението му към учениците, училищното ръководство, родителите и другите учители.
- **Втори тип** – наричат се периферни очаквания, отнасят се до извънкласните дейности на учениците. Те също са свързани с учениците, учителите, училищното ръководство, отнасят се до съвместната дейност с тях и са насочени към повишаване на резултатите от пряката учебна работа в училище.
- **Трети тип** – наричат се вторични, отнасят се до разнообразните форми на обществена активност на учителите.

Очакванията към лидерите въобще, на всяко ниво на организацията се представя от **Ройъл Мейл в Харта на лидерството** (Morris et al, 2000: 18):

- **Визия** – лидерите трябва да предлагат ясен и вълнуващ образ на бъдещето.
- **Отдаденост** – лидерите трябва да създават ентузиазъм по отношение на целите, като демонстрират собствената си отдаденост и направляват процеса на промени.
- **Управленски подход** – мениджърите да създават „култура на успеха“, поощрявайки поведение, което издига на преден план хората, високата производителност, личният принос.
- **Общуване** – ефективните лидери общуват открито, честно и позитивно.

Ефективното лидерство може да се измери и с така наречената „великолепна седморка“ (Morris et al., 2000: 39): Приспособявайте стила си към ситуацията. Не бъдете мързеливи. Развивайте и демонстрирайте добри работни навици. Ценете и разбирайте работата на персонала. Останете спокойни, когато ви причернява. Бъдете ясни относно ценностите си. Поощрявайте ентузиазма.

Във връзка с очакванията към учителя е много важно да се проследят очакванията на учениците спрямо учителите (Andreev, 2001). От всички очаквания най-добре се открояват:

- **Доминантното положение на учителя в отношенията с учениците** – това е професионална роля – учителят е ръководният субект; тази роля не бива да се смесва обаче с властването над учениците. **М. Андреев** специално подчертава, че двете неща не са тъждествени – властването е свързано с диктата в отношенията, а доминирането – със силата на духа, с привлекателността на притежаваните социални ценности.
- **Социално-педагогическата дистанция и респектиране спрямо учениците** – това очакване е тясно свързано с първото, но има своя относителна самостоятелност. **М. Андреев** подчертава, че особеностите на дистанцията и респектирането зависи до голяма степен от екстра – и интровертната нагласа на самите учители, но имат и други координати. Това очакване е важен инструмент в ръцете на учителя, винаги се използва от него и поради това всеки ученик има такова очакване.

В тези свои очаквания учениците се надяват доминирането да не прерасне във властване, а дистанцията да не бъде прекалено голяма. За да се осъществи това, би трябвало да се упражнява демократичен стил на управление на учителя, при който точната доза демократизъм се открива в съчетанието между уважението и възискателността. Изискванията към учителя се променят във връзка с предизвикателствата на новото време, в което живеем. В тази връзка напълно основателно е твърдението, че учителят се намира в нова социална и училищна среда, той е изправен пред предизвикателствата на времето, които поставят нови изисквания към личността му: широка култура и високи морални качества; висок образователен и професионален ценз; интелектуални възможности и творчески способности; конструктивни, организаторски и комуникативни умения; съвременна технологическа компетентност.

М. Аргайл и М. Хендерсън предлагат няколко по-важни **съвременни изисквания към учителя** (Argyle & Henderson, 1985): Бъди добре информиран (а) за това, което преподаваш. Критикувай конструктивно работата на ученика. Бъди справедлив към ученика. Отнасяй се сериозно към работата на ученика. Грижливо подготвяй уроците си. Бъди подготвен да отговориш ясно на зададени въпроси. Предприемай дисциплинарни мерки към ученика, ако е нужно. Пази поверените ти тайни. Уважавай правото на другия на личен живот. Бъди на разположение в определено време. Признавай, че не всичко знаеш. Уважавай личните проблеми на ученика. Гледай ученика в очите по време на разговор. Не ругай в присъствието на ученика. Не създавай сексуални връзки с ученика. Не давай нареждания без обяснения. Не искай от ученика материална помощ. Обръщай се към ученика на малко име. Показвай емоционална подкрепа. Не разисквай личните си финансови проблеми пред ученика.

Петте оригинални принципа на д-р **Рейки Микао Усуи** (Usui & Petter, 1999) заема от император **Мейджи**, който отваря Япония за Запада и се стреми да даде на своя народ духовна ориентация. Те важат в пълна сила за всеки учител-педагог при управление на класа в училище: точно днес не се ядосвай; точно днес не се тревожи; точно днес бъди благодарен; точно днес работи усилено; точно днес бъди добър с другите.

Пет важни принципа на успеха на всеки учител-педагог в образователната сфера: привличай възможно най-качествените хора; учи се от грешките, които правиш, бъди пестелив (икономичен), имай високи ценности и ги отстоявай упорито, мисли мащабно.

Учителят-педагог е добре да се ръководи от **принципите на 5-те „П“** в своята работа: **предварителната подготовка предотвратява посредственото представяне.**

Д-р Стивън Кови, американски педагог, писател, бизнесмен и лектор (Covey, 2004) смята, че **Стратегията за личностна промяна** на всеки човек започва **отвътре-навън**. В своята книга-бестселър представя **7-те навика – принципи на високоефективните хора, които успешно могат да се прилагат от всеки учител-педагог в своята работа:**

- **Бъдете проактивни – принципи на личното виждане.** Проактивното поведение има за цел да идентифицира и използва наличните възможности и да предприеме превантивни действия срещу потенциалните проблеми и заплахи. Докато реактивното поведение се фокусира върху разрешаване на проблемите след тяхното възникване.

- В началото имайте предвид края – принцип на личното ръководене.
- Поставете най-важните неща на 1-во място – принцип на самоорганизирането.
- Мислете просоциално „Аз печеля/ти печелиш...“ – принцип на междуличностното ръководене.
- Стрежете се първо да разбирате другия, а после да бъдете разбран – принцип на емпатичното общуване.
- Бъдете единномислени и единнодействени – принцип на творческото сътрудничество.
- Наточете секирата – принцип на сеитбата и жетвата.

Стивън Кови отдавна е сигурен пътеводител за онези, които се стремят към усъвършенстване. „**Осмият навик: От ефективност към съвършенство**“ показва как да изкачите върха на удовлетворението и постиженията. С тази книга той позволява на читателите да направят още една гигантска крачка към осъществяването на съвършенството, заложено у всеки от нас. „**Осмият навик**“ показва истинския **принцип на лидерството** – на уважение към човека, основна истина, изгубена в един свят, който все повече се отнася към хората като към нещо малко повече от средство за производство.

Икигай е японска концепция, състояние на благополучие, предизвикано от отдадеността на приятните дейности, което в крайна сметка води до чувство на удовлетворение, според **японския психолог Мичико Кумано**. Икигай е и идеята, че всеки има нещо, което обича, и че преследването на страстта ви е това, което ще ви донесе щастие. Каква е причината да ставате сутрин? За какво често се улавяте да мечтаете? Какво ви мотивира? Това са всички начини, по които можете да изследвате вашия икигай. Смята се, че в Япония тези, които имат цел в живота, ще живеят по-дълго.

Икигай е японска концепция, която съчетава в себе си „ики“ – живот и „гай“ – ценност, което означава пълноценен живот, смисъл на съществуване и живот, личното ти житейско призвание. „Можем да го преведем като „причината да бъдеш“ – това, което те кара да станеш от леглото всяка сутрин“, обяснява **Хектор Гарсия**, съавтор на книгата „**Икигай: Японската тайна за дълъг и щастлив живот**“. Като имаме предвид, че Япония е страната с най-много дълголетници, можем да предположим, че именно икигай е в основата на това. (García & Miralles, 2017). Тази философия е от изключителна важност за постигане на висока ефективност и значителни образователни постижения за всеки учител-педагог при управлението на класа в училище.



Фигура 1. Схема на постигане на Икигай.

Правени са различни опити да се формулират инструменталните правила за работа на учителя като мениджър на класа. Представени са **съвременни изисквания към учителя-педагог**: бъди добре информиран (а) за това, което преподаваш; критикувай конструктивно работата на ученика; бъди справедлив към ученика; отнасяй се сериозно към работата на ученика; грижливо подготвяй уроците си; бъди подготвен да отговориш ясно на зададени въпроси; предприемай дисциплинарни мерки към ученика, ако е нужно; пази поверените ти тайни; уважавай правото на другия на личен живот; бъди на разположение в определено време; признавай, че не всичко знаеш; уважавай личните проблеми на ученика; гледай ученика в очите по време на разговор; не ругай в присъствието на ученика; не създавай сексуални връзки с ученика; не давай нареждания без обяснения; не искай от ученика материална помощ; обръщай се към ученика на малко име; показвай емоционална подкрепа; не разисквай личните си финансови проблеми пред ученика (Ivanov, 2005).

Изследователският инструментариум, който може да се прилага в училище при управление на ученическия клас от учителя-педагог включва: чек-лист за самооценка на учителя, стил и модели на мениджмънт на класа; рейтинг-скала за оценка на учителите от учениците; оценка на учителския екип; анализ на класната учебна среда; хронограма на урока; пригодност на Web-страници за използване на обучението; въпросник за изследване на физическата среда в клас; сплотеност на колектива; дименсии, въпросници и чек-лист за изследване на психоклимата в класа; протокол за наблюдение на дейностите на педагога в училищния клас; социометрия на агресия в класа; проективни методи и др. (Ivanov, 2005; Zografova et al., 2020).

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

През последните години е важно да се познават **изискванията към всеки учител**, на основата на **качествено обучение и образование** (Atanasova, 1998; Vasileva, 2016):

- от учителите се очаква да обръщат по-голямо внимание на цялостното индивидуално развитие на детето; те трябва да могат своевременно да определят потребностите и проблемите, които учениците имат;
- да умеят да разговарят откровено и добронамерено с учениците и да ги предразполагат към споделяне на техните очаквания, страхове, разочарования и бъдещи планове;
- да ги подкрепят в опитите им да подобряват постиженията си; да подбират и използват разнообразни методи на обучение, с които да насърчават активното учене;
- да могат да оценяват обективно техните знания и умения; да умеят да си сътрудничат с другите учители и с родителите на децата.
- **успехът в образователно-възпитателния процес** зависи в голяма степен от учителя, от неговата личност, дейност, стил на общуване и ръководство;
- **управленската роля на учителя спрямо учениците** е тежко дело в името на високоблагородна цел, изисква огромни волеви усилия, твърд характер и лишаване от множество мимолетни, дребни и „фалшиви блаженства“ на живота;
- **добрият мениджър на класа** трябва да има визия за бъдещето; отдаденост; да създава култура на успеха, поощрявайки поведение, което издига на преден план хората, високата продуктивност, личния принос на всеки; общуването му да е открито, честно, позитивно, емпатично;
- **учителят трябва да се нагоди към ученика**, да смени ролята си на „солист“ с тази на „съпровождащ“ и забравяйки старите си функции на „разпространител“ на информация, да стане помощник на учениците в стремежа им да търсят, да организират и да управляват знанията. Учителят трябва не да моделира умовете, а по-скоро да ги води и вдъхва твърда увереност в основните ценности, създаващи смисъла на човешкия живот.

ЛИТЕРАТУРА

Aleksieva, L., & Mirtchewa, I. (2023). STEM education in primary school: Are teachers ready? *Pedagogy*, 95(7).

Andreev, M. (2001). *Education and society. Pedagogical sociology*. „St. Kliment Ohridski“ University Publishing House.

Argyle, M., & Henderson, M. (1985). *The anatomy of relationships: And the rules and skills needed to manage them successfully*. Penguin Books.

Atanasova, M. (1998). Active learning as a condition for ensuring quality education. *Primary Education*, (8).

Canter, L., & Canter, M. (1982). *Assertive discipline: A take charge approach for today's educator*. Canter and Associates.

Coloroso, B. (2002). *Kids are worth it!: Giving your child the gift of inner discipline*. Harper Collins Publishers.

Covey, S. (2004). *The 7 habits of highly effective people: Powerful lessons in personal change*. Free Press.

- Covey, S. (2005). *The 8th habit: From effectiveness to greatness*. Free Press.
- Delors, J. (1998). *Education: The hidden treasure. Report of the International Commission on Education to UNESCO*. UNESCO Publishing.
- Desev, L. (2003). *Pedagogical psychology: Psychopedagogy*. Askoni-Izdat.
- Desev, L. (2023). *Dictionary of psychology*. „St. Kliment Ohridski“ University Publishing House.
- García, H., & Miralles, F. (2017). *Ikigai: The Japanese secret to a long and happy life*. Penguin Life.
- Gerdzhikov, K. (1999). *Didactic essence of teaching*. Factum Publishing House.
- Ivanov, I. (2005). *Management of the student class*. „Bishop Konstantin Preslavski“ University Publishing House.
- Madzhirova, K. (1996). The challenges of school management and management. *Pedagogy*, (6).
- Mintzberg, H. (1980). *The nature of managerial work*. Prentice Hall College Division.
- Mintzberg, H. (2009). *Managing*. Berrett-Koehler Publishers.
- Moore, T. J., & Smith, K. A. (2014). Advancing the state of the art of STEM integration. *Journal of STEM Education: Innovations & Research*, 15(1), 5.
- Morris, S., et al. (2000). *How to lead a winning team*. Financial Times/Prentice Hall.
- Nikolaeva, S. (2011). *Class management: What the teacher knows, can and does as an effective class manager*. Anubis Publishing House.
- Nikolaeva, S. (2021). *Class management*. „St. Kliment Ohridski“ University Publishing House.
- Radev, P. (2000). *Thematic encyclopedic handbook of systematic pedagogy*. „Paisii Hilendarski“ University Publishing House.
- Radev, P. (2008). *Basics of internal school management*. „Paisii Hilendarski“ University Publishing House.
- Todorina, D. (2000). Communication in the learning process. In M. Andreev, L. Tsvetanova, & D. Todorina (Eds.), *Didactics*. Blagoevgrad.
- Todorina, D. (2005). *Classroom management*. „Neofit Rilski“ University Publishing House.
- Usui, M., & Petter, F. (1999). *The original Reiki handbook of Dr. Mikao Usui*. Lotus Press.
- Vasilev, V. (2001). *Psychological bases of management*. Sema.
- Vasileva, B. (2016). Another way to increase students' motivation for learning. *Strategies for Policy in Science and Education: Education in the Information Society*, 24(1).
- Zografova, Y., et al. (2020). *Program for the prevention and intervention of aggression and violence in school*. Bulgarian Academy of Sciences, Institute for Population and Human Studies.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия А. Обществени науки, изкуство и култура, т. VIII, ISSN 1311-9400 (Print), ISSN 2534-9368 (On-line), 2025. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. VIII, ISSN 1311-9400 (Print), ISSN 2534-9368 (On-line), 2025.

СВ. ЛИТУРГИЯ В ЧАСОВЕТЕ ПО БОГОСЛУЖЕНИЕ В БЪЛГАРСКИТЕ УЧИЛИЩА В ПРОГИМНАЗИАЛЕН ЕТАП ПРЕДИ 1944 г.

Данила Иванова

Софийски университет „Свети Климент Охридски“

HOLY LITURGY IN BULGARIAN SCHOOL CLASSES IN PRIMARY SCHOOLS BEFORE 1944

Danila Ivanova

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Abstract: Before 1944 the subject of Divine Worship was taught in Bulgarian schools on a compulsory basis. The present work aims to examine the way in which the Holy Liturgy was presented in the relevant textbooks. They are analyzed from the point of view of modern pedagogy: content, structure, pedagogical approaches. The need of modern Bulgarians to have knowledge of the faith to which they belong is justified.

Keywords: liturgy, liturgics, religious pedagogy, doctrine, divine service

Бог е създал тварния свят, за да се превърне той в Църква. Всеки човек, живял някога на земята, е създаден по образ и подобие на Бога. Образът представлява приликата на човека с Божия Син – Господ Исус Христос, чрез Когото светът е сътворен от нищо. Подобие то е това, към което всеки от нас е призван да се стреми. То е предвидено и зададено от Бога у всеки човек, но се придобива само чрез лични усилия и чрез отдаване на целия ни живот на Бога чрез вяра, молитва и упование (Пено, 2008:84-89). Основното средство за външна проява на религиозните чувства на хората е култът². Той представлява видимата форма на религиозното преживяване. Част от неговото осъществяване като диалог на човека с Бога е извършването на богослужение, чиято най-важна проява е светата литургия. Православният християнин се нуждае от външна изява на вярата си, за да издигне душата си към Всевишния, да се доближи до ангелите и да Го възпява наравно с тях (Иванов, 2012:141)³. Св. литургия е съвършено служение, което съединява всички участници в нея чрез св. Евхаристия⁴. Чрез нея ние преминаваме от настоящото битие към вечността, съединяваме се с Христос, а пространствено-временната граница, която ни ограничава в този свят се заличава, защото Божият Син е същият вчера, днес и утре (Иванов, 2012:156). Посещаването и изучаването на богослужението води православния християнин до опознаване на Бога. Срещата на децата с православното богослужение във времената преди комунизма се извършва в училищата посредством учебния предмет Вероучение, част от който е и обучението по Богослужение.

Обектът на настоящия труд са учебниците по Богослужение, по които се обучават учениците в прогимназиален етап в България преди 1944 г. Предмет на разработката е св. литургия – доколко тя е застъпена, обяснена и описана в посочените учебници.

² За повече информация за понятието „култ“ виж статията на Александров, Андриан. (1997). Понятие за култа, Богословска мисъл, брой:1, с.65-69

³ За по-подробна информация за мистичните проявления на вярата виж Иванов, дякон Иван. (2006). Между ангелите и хората. Литургическата и музикално-химнографска традиция на исихазма, с. 44-248

⁴ Понятието „Св. Евхаристия“ е обстойно разгледано в трудовете на Иванов, Иван (Кюмурджийски) (2005). Евхаристията – спасителен диалог с Бога, с. 7-45 и От Verākāh към Eūcharistia. (2021). с. 91-123

Целта на разработката е да се достигне до отговора на въпроса достатъчно ли е това нейно изучаване за разглеждания период и предразполага ли децата към молитвен живот и към желание за посещение на православния храм.

Тъй като часовете по вероучение и богослужение в България в прогимназиален етап преди 1944 г. са част от задължителната програма на учениците (а не както сега под формата на ИУЧ), това предполага, че всички деца, които се обучават в училищата по онова време, изучават в подробности православния катехизис (т.е. истините на православната вяра, заложиени в съответните учебници). Всеки учебен ден в родните училища тогава започва с молитвата „Отче наш“. Освен в уроците по вероучение, православната вяра е застъпена и в уроците по български език и литература, чрез поезия на религиозна тематика. Тоест нравственото образование в тогавашните наши училища бива прилагано по естествен начин, проявявайки се не само в часовете, предвидени за религиозно обучение, но и чрез междупредметни връзки с другите учебни дисциплини (Лазаров, Спасов, 2024). Това задължително обучение във вярата, застъпващо широко и светлата литургия, е от голямо значение за изграждането на здрави, цялостни и хармонично развити личности (въпреки че по онова време сред духовниците битова мнението, че един час вероучение седмично е крайно недостатъчен за възпитаване на духовност и нравственост у децата⁵). Положителното развитие на подрастващите е основната цел на обучението по религия и в наши дни (Легкоступ, 2013:28), но това е трудно осъществимо поради сегашния незадължителен характер на предмета Религия – християнство-православие в училищата.

Подобно изследване е нужно, за да може да се направи паралел между информацията, която получават учениците до 1944 г. в разглежданата област и тази, която им се предлага в наши дни в часовете по СИП Религия – християнство-православие.

Нужно е съвременните педагогически специалисти и учителите в енорийските центрове в България да имат представа за начина на преподаване на богослужението като цяло и св. литургия в частност през миналите години. Старите учебници по вероучение и богослужение предлагат информация (и снимков материал) за всички по-значими аспекти на вярата, които са преподавани на децата, посещаващи учебните заведения в тази епоха. За съвременния човек една такава ретроспекция е интересна и полезна заради възможността да почерпи опит и да добие представа за мястото на православната вяра в българското училище преди епохата на комунизма.

В настоящия труд са използвани методите за анализ, синтез, конкретизиране, ретроспекция, сравнително-критичен метод, свързан със съпоставяне на текстове, обобщение и др.

В годините преди комунизма в България се изучава вероучение като един от основните учебни предмети. До 1944-та година предметът е задължителен както в държавните, така и в частните учебни заведения в страната ни. Като част от временното руско управление в България (1877-1879), Марин Дринов въвежда изучаването на вероучение в родните училища от трети клас нататък, защото тогава учениците вече умеят да четат и пишат безпроблемно. След Освобождението в България образованието като цяло започва да се развива, разширява и задълбочава. В 1885 г. първият учителски събор в София утвърждава учебната програма за предмета религия, заимствана от програмите на дотогавашните килийни училища (Димитров, 1932-33:62). За съжаление, още тогава, едновременно с утвърждаването на нуждата от преподаване на вярата в училищата, започва движение, което има за цел да намали учебните часове по този предмет във всичките степени на тогавашното образование. Още през 1895-1900 г. сред голяма част от българската интелигенция покълва семето на неверието, което води до стремеж за изхвърляне на вярата от българското училище. Избухва истинска духовна война около Закон Божий. Все пак на страната на религиозното образование остават редица държавници, а и много от миряните на БПЦ надават глас в негова защита (Цанков, 1938-39:214-215). Благодарение на този отпор, вероучението не бива нацяло изхвърлено от учебната програма, но часовете, които са посветени на неговото изучаване са драстично орязани и като цяло във всяко отделение остава по един учебен час по религия

⁵ Повече за развитието на катехизическото обучение на децата в България преди 1944 г. – в статията на Димитров, протоерей Христо. (1939). Религиозното обучение в съвременната църква. В: Годишник на Софийски университет/Богословски факултет, том XVI (1938-39), с. 57-60

седмично. Съществува и друг проблем: мнозинството преподаватели по Закон Божий са светски лица, които нямат нужните знания и компетентности по учебния предмет. От 1908 г. се въвежда четиригодишен курс на обучение за началните училища и вероучението се изучава в четвърти клас. Въвеждат се уроци по четене на църковнославянски език в учебните часове по български език⁶. В 1909 г. църковнославянското четене се премахва от учебната програма, но се запазват занятията по вероучение. Прокарва се изучаването на Нов и Стар Завет в първи и втори прогимназиални класове (съответстващи на сегашните пети и шести). В трети прогимназиален клас (сегашен седми) се изучава богослужението, включително и св. литургия, чието представяне в тогавашните учебници е предмет на настоящото изследване (Легкоступ, 2013:58). През 1939 г. правителството издава окръжно, според което едновременно с общото образование, учениците трябва да получават и адекватно религиозно-нравствено възпитание. За тази цел те трябва да участват в дейности, будещи религиозни чувства. Препоръчано е учениците да се водят от учителите си на църква, да участват в богослужението, да слушат проповеди от свещениците и изобщо да се даде право на Църквата да участва в религиозното обучение и възпитание на подрастващите (Цанков, 1938-39: 219-220). В проекта си за нов учебен план по вероучение в България от 1938 г. протоерей Христо Димитров залага във всички степени на образование учениците да имат по 2 учебни часа, посветени на предмета на религия (за чието въвеждане не идва ред, поради настъпилите през 1944 г. промени на политическия курс в страната) (Димитров, 1932-33:64-89).

През 1944 г. Министерство на народната просвета обнародва окръжно № 396, което премахва предмета Вероучение от училищата в България. На някои места то остава и се преподава факултативно, но през 1946 г. със заповед № 151 от д-р Рачо Ангелов то бива окончателно ликвидирано на територията на цялата държава и във всички нейни образователни институции (Димитров, 1932-33:59). Георги Димитров има няколко по-късни официални изказвания, където излага становището си за религиозното образование и възпитание в България, твърдейки, че образованието на децата трябва да бъде светско и църквата не може да има поведение на целенасочена пропаганда срещу тях (Александров, 2015:86-87). До 1989 г. българските ученици нямат никакъв досег с божествените истини, тъй като по времето на комунистическия режим в България духовенството е репресирано, духовните училища – затворени, а тайнствата са заменени с обикновени светски ритуали.⁷

Съществуват множество учебници, по които учениците от прогимназиалния курс в българските училища изучават предмета Вероучение. Въпреки различните автори и графично оформление, учебната програма за всички е една и съща. В настоящия труд се разглеждат учебниците по богослужение, предназначени за трето прогимназиално отделение в българските държавни училища, еквивалентно на днешния седми клас.

По този предмет учениците се запознават с православните молитви и обреди, свързани с поклонението пред Единия Бог.

Трите описани тук учебници по богослужение за трети прогимназиален клас са издадени от Г. Пашев, Г. Кожухаров и А. Божанов и д-р Хикс. В тях уроците са систематизирани в четири раздела и целият трети раздел е посветен на св. литургия, като най-изчерпателен е учебникът на Ганчо Пашев. В началото е обяснено значението на думата „литургия“ (обществено богослужение) и нейният гръцки произход. Описани са събитията на Тайната вечеря и пресъздаването им от първите йерусалимски християни в молитви и песнопения, систематизирани първоначално от св. ап. Иаков Брат Господен. Тъй като текста и действията на тази първоначална (доста дълга) литургия се научават и извършват наизуст (поради страх свещените слова да не попаднат в езически ръце, те не са записвани на книга), неизбежно е всеки да внася в нея по нещо от себе си и да съкращава нещо друго. След утихването на гоненията, в IV в. св. Василий Велики изучава дошлите до него молитви,

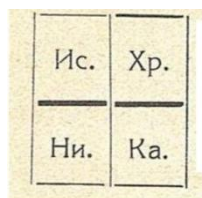
⁶ Относно издания на църковнославянски език от предкомунистическата епоха виж статията на Димитров, Димитър. (2019). Църковнославянски богослужебни сборници с особен състав от началото на 20-ти век. В: Multidisciplinary Journal of Science, Education and Art, с. 272-283.

⁷ За по-подробна информация относно състоянието на БПЦ през епохата на комунизма виж книгата на Момчил Методиев „Между вярата и компромиса. Българската православна църква и комунистическата държава (1944-1989 г.)“

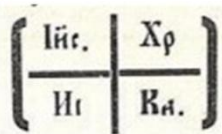
подрежда ги и добавя други молитви и песнопения. Записва систематизираната от него литургия и тя остава в историята под името „Василиева“. Св. Йоан Златоуст съкращава някои от молитвите във Василиевата литургия, но не изменя съществено нейния ред (Пашев, 1932:50-53; Кожухаров, 1928:22; Божанов и Хикс, 1926:26-27).

Следва описание на частите на св. Златоустова литургия:⁸

Проскомидия – подготвителната част. Значението на думата е „приношение“ и означава приносите, които първите християни са правили за извършването на светата литургия. От тях свещениците вземат нужното за извършване на тайнството св. Евхаристия, а останалото раздават за изхранване на бедните. Тази встъпителна част показва готовността на Господ Иисус Христос да принесе Себе Си в жертва за греховете на хората. Тук се употребява чист пшеничен хляб с кръгла форма, наречен „просфора“. На просфората има кръст и печат с буквите Ис. Хр. Ни. Ка. (Божанов и Хикс, 1926:28). И в трите учебника е поместена и илюстрация за нагледност:



Божанов, Хикс



Г. Кожухаров



Г. Пашев

Тази част от просфората се изрязва с копието – тя се нарича Агнец и напомня за Спасителя, Който като невинно Агне се пожертва за народа. От останалите просфори също се изрязват частици за възпоменание на св. Богородица, апостолите, светиите, за живите и мъртви християни. Следват молитви към Бога да освети принесените дарове.

Литургия на оглашените: предлагат се обяснения за естеството на тази част на службата – тук присъстват тези, които очакват да получат св. Кръщение (а това чакане в древност продължава и по няколко години, защото се минава специално обучение (катехизация) и чак след това желящите да станат християни биват кръщавани (Иванов, 2020:162)). По време на литургията на оглашените се пее „Святий Боже“ (възпяване на св. Троица) и се четат Апостол и Евангелие. В древност след Евангелието се казва проповед⁹. Следва малкия вход, който напомня за излизането на Иисус Христос на служение сред хората. Тази част на службата завършва с покана към всички некръстени да излязат от храма.

Литургия на верните: това е най-важната част от св. литургия, тъй като тук се извършва тайнството св. Причастие. Никъде в посочените учебници не се говори за св. Евхаристия. Тя се нарича „причастие“ или „тяло и кръв Христови“. В разглежданите учебни материали има някои различия в начина на представяне на литургията на верните. Например в текста на Божанов и Хикс не са дадени думите на херувимската песен, но са описани подробно действията на свещенослужителите по време на пеенето ѝ (Божанов и Хикс, 1926:28). При Кожухаров тази част е съвсем кратка, без да се публикува текста на песента и без илюстрации. Той описва в общи линии основните песнопения, молитви и действия на свещенослужителите (Кожухаров, 1928:25). При Пашев текстът на херувимската песен е даден изцяло и на български, и на църковнославянски. Тук също се описват движенията на свещеника и дякона. Този автор предлага и илюстрации за по-голяма нагледност. Детайлно е описана символиката на Великия вход, както и действията на духовните лица по време на извършването му. Обяснена е важността на частта с освещаването на Даровете. Думите „Вземете и яжте, това е Моето тяло...“ са предадени в цялост. Претворяването на Даровете тук е наречено „преосъществяване“. Отбелязано е, че „обикновено вярващите се причастяват

⁸ За изчерпателни сведения за реда на Златоустовата литургия виж трудовете на Иванов, дякон Иван Стоянов. (2008). Литургически особености на служебника в практиката на Българската православна църква – между традицията и съвременността, с. 202-236; Димитров, Димитър. (2023). Църковнославянското издание на Служебника от 1924 година и типикарските глави в състава му. В: Дни на науката 2023, с. 132-143; Йорданов, Даниел. (2010). Нововъведения в българския служебник. Православие и постмодернизъм, с. 354-365;

⁹ Повече за мястото на проповедта в богослужения кръг може да се прочете в книгата на Александров, Андриан. (2018). Проповед. Проповедник. Слушатели. с. 24-135

през постите“, тоест, очевидно по онова време обичаят за често причастяване не е съществувал. Отпустът е наречен „отпуск“, а нафората – „анафора“. Предложени са и три снимки, които илюстрират събитията, извършващи се в храма. (Пашев, 1932:59-65).



Относно името на Христос, прави впечатление, че Пашев и Божанов го изписват с две „и“ – Иисус, докато Кожухаров го изписва с едно „и“ – Исус.

Останалите видове богослужение – преждеосвещена литургия (която е наречена „литургия на по-рано осветените дарове“ василиевата литургия, утренията и вечернята във всички учебници са обяснени накратко. Накрая са описани светите тайнства и някои треби.

Поради сходството на трите разглеждани учебника, анализът към тях ще бъде общ, като при конкретни специфики в някои от текстовете, това ще бъде отбелязвано. Темата на учебните пособия е православното богослужение, неговите специфики и мястото му в молитвения живот на децата. В годините преди 1944-та религиозните идеи са застъпени и в останалите учебни предмети, тъй като по-голямата част от българите по това време имат действителна православна принадлежност и религията съставлява основна част от битието на народа. Уроците са изготвени достатъчно изчерпателно и разбираемо за възрастта на аудиторията, за която са създадени. Информацията за православната литургия и богослужението звучат актуално и в наши дни и успешно би могла да се използва, ако се премахнат остарелите форми на изказ. Организацията на съдържанието е сходна и в трите учебника и следва рамките на тогавашната учебна програма. Темите са логически свързани и създадени така, че учениците с лекота да могат да се ориентират в тях. Илюстрациите и графиките присъстват в трите пособия, но са най-много и най-нагледни в учебника на Ганчо Пашев. Основният метод на поднасяне на информацията е разказът, който вероятно по време на учебните часове се превръща в беседа и дискусия. Няма уроци за практическа работа, защото текстовете имат лекционна форма, но от посочените исторически данни знаем, че по това време децата често посещават храма заедно със своите учители, което е реалното практическо приложение на цялата теория в разглежданите учебници. Липсват средства за оценка и самооценка. Преподавателят оценява знанията на ученика на базата на наученото от него от текста в съответното пособие. Възрастовата група тук е 13-14 г. – подходящ момент за всички деца да се запознаят с основите на вярата, към която принадлежат и нейната външна изява – култа. В този период подрастващите започват да съзряват и физически, и психически. Често се чувстват объркани, защото си задават редица фундаментални въпроси, свързани със смисъла и предназначението на собствения им живот. Важно е в тези моменти детето да има достъпна информация относно основните православни житейски истини: кой го е създал; с каква причина; накъде отива; как да живее и пр. Разглежданите учебници представят св. литургия и православното богослужение изчерпателно, точно, ясно, описателно, съдържателно и в дълбочина. От гледна точка на съвременната педагогика могат да се направят някои забележки, като например това, че липсват практически упражнения и задания за самостоятелна работа на учениците, които да са описани в самите учебници. Това все пак не означава, че не е имало такива, а просто, че всеки учител е бил свободен да ги изработи сам и да ги предложи за изпълнение на възпитаниците си. Също така в учебниците на А. Божанов, Хикс и Г. Кожухаров няма достатъчно илюстративен материал за нагледност на изучаваните предмети и действия, който би могъл по-добре да поясни визуално богослужението. Като цяло разглежданите учебници са достоверно отражение на времето си: те са насочени към мнозинството българчета, които спадат към православното вероизповедание в онази епоха. Освен, че изучават истините за Бога на теория, те и реално пребивават в храма и се ползват от тайнствата на Църквата.

Колкото и перипетии да преживява религиозното образование в предкомунистическите времена¹⁰, все пак не може да се отрече фактът, че вероучението (към което спада и богослужението) по онова време е задължителен предмет в българските училища, за разлика от сега. Светата литургия в обучението на прогимназиите е разглеждана достатъчно обстойно и изчерпателно. Обясненията, свързани с нея са съобразени както с възрастта на децата, така и със спецификата на преподаваната материя. Учебният материал в разглежданите учебници не предлага само теоретични и исторически знания за богослужението, но има за цел и реалната катехизация на учениците и възпитаване у тях на истинска и жива вяра.

Преди 1944 г. изповядването на православното вероизповедание е неразделна част от живота на българското население. Участието в богослуженията се извършва повсеместно. По това време съществува живо общение с Бога, посредством приобщаване със Светите Христови Тайни на всеки празничен и неделен ден. По време на св. литургия всеки християнин е призван да пристъпи към св. Евхаристия и да се съедини освен с Христос, още и с целия Божий народ, който пристъпва към светите Тайни наравно с него. По този начин се осъществяват Христовите думи: „дето са двама или трима събрани в Мое име, там съм Аз посред тях“, тоест целокупният български народ се превръща в едно цяло. Причастявайки се с Тялото и Кръвта Христови от една Чаша, верните се съединяват един с друг в неразрушимо единство. Изучавайки нуждата от такова съединяване с останалите православни християни посредством тайнството св. Евхаристия, децата от началото до средата на XX в. осъзнават принадлежността си към обществото на Божия народ. Това чувство на единство и братство служи за ясен ориентир в нравствените прояви: за да знаят как трябва да се държат с родителите, учителите и съучениците си и да осъзнават, че за православния християнин всеки човек е ближен и е създаден по Божий образ като самия него. В разглеждания период образованието само подпомага това, на което децата са били възпитавани в семействата си. Живото общуване на подрастващите в събранието на верните и познаването на богослужението (и в частност на св. литургия) води до изграждане на хармонични, цялостни и здрави личности. В днешно време тези ценности са изгубени, защото съвременното образование се опитва да наложи етични и нравствени норми, извадени от контекста на Божието домостроителство. Невъзможно е да съществува морал без Бога, защото тогава той се превръща в една изпразнена от съдържание, мъглява теория. Проявите на доброта, смирение, честност, чистота и прочее добродетели имат смисъл единствено в светлината на идеята за Един всемогъщ Съдия, Който вижда всичко и навсякъде, и справедливо въздава на всеки заслуженото според делата му.

ЛИТЕРАТУРА

Aleksandrov, A. (2015). Methods of teaching in religious education: Learning by heart or by experience? *OCREA Conference Proceedings*, 86–87.

Александров, А. (1997). Понятие за култа. *Богословска мисъл*, (1), 65–69. ISSN 1310-7909.

Александров, А. (2018). *Проповед. Проповедник. Слушатели*.

Божанов, А. Х. (1926). *Богослужение за трети прогимназиален клас*.

Димитров, Д. (2019). Църковнославянски богослужебни сборници с особен състав от началото на 20-ти век. *Multidisciplinary Journal of Science, Education and Art*, 272–283.

Димитров, Д. (2023). Църковнославянското издание на Служебника от 1924 година и типикарските глави в състава му. В *Дни на науката 2023*, 132–143.

Димитров, Х. (1932–1933). Основи и основни линии в развоя на учебния план по вероучение. *Годишник на Софийски университет. Богословски факултет*, 62–89.

Димитров, Х. (1938–1939). Религиозно обучение в съвременната църква. *Годишник на Софийски университет. Богословски факултет*, 58.

Иванов (Кюмурджийски), И. (2020). *Евхаристията – mysterium fidei – mysterium vitae*.

Иванов (Кюмурджийски), презв. И. (2021). От *Berākāh* към *Eὐχαριστία*, 91–123.

¹⁰ За информация относно проблемите на религиозното обучение в българските училища през предкомунистическата епоха, виж статията на Спинова, Полина. Три съвременни мита за религиозното образование.

Иванов, дякон И. (2006). *Между ангелите и човеците. Литургическата и музикално-химнографска традиция на исихазма*.

Иванов, дякон И. (2012). Литургия – традиция, литургия – наука, литургия – живот в българското богословие. В *Развитие на практическото и нравственото богословие в България*, 141–156.

Иванов, дякон И. С. (2008). Литургически особености на служебника в практиката на Българската православна църква – между традицията и съвременността. 202–236.

Иванов, И. (2005). *Евхаристията – спасителен диалог с Бога*.

Йорданов, Д. (2010). Нововъведения в българския служебник. *Православие и постмодернизъм*, 354–365.

Кожухаров, Г. (1928). *Богослужение за трети клас на народните прогимназии*.

Лазаров, Л., & Спасов, Е. (2024, декември 7). Религиозно-нравственото обучение в българското училище – историко-педагогически и съвременни аспекти. <https://www.pravmladeji.org/node/3640>

Легкоступ, М. (2013). Методически аспекти на обучението по религия, 28–58.

Методиев, М. (2010). *Между вярата и компромиса. Българската православна църква и комунистическата държава (1944–1989 г.)*.

Министерство на образованието и науката. (2024, декември 7). Учебна програма по религия – християнство-православие I–XII клас. <https://www.mon.bg/obshto-obrazovanie/uchebni-planove-i-programi-2/uchebni-planove-i-programi-po-klasove/uchebni-programi-po-religiya/>

Пашев, Г. Ст. (1932). *Богослужение за трети клас на прогимназиите*.

Пено, З. (2008). Основи на православната вяра, 84–89.

Спирова, П. (2024, декември 7). Три съвременни мита за религиозното образование. https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,68/id,12086/view,article/#_ftn2

Цанков, С. (1938–1939). Българската православна църква от Освобождението до наши дни. *Годишник на Софийски университет. Богословски факултет*, 214–220.

ОБУЧЕНИЕТО ПО ЦЪРКОВНОСЛАВЯНСКИ ЕЗИК В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 20-ТЕ ГОДИНИ НА 20-ТИ ВЕК

Димитър Димитров
Софийски университет „Свети Климент Охридски“

THE CHURCH SLAVONIC LANGUAGE EDUCATION IN BULGARIA IN THE 1920s

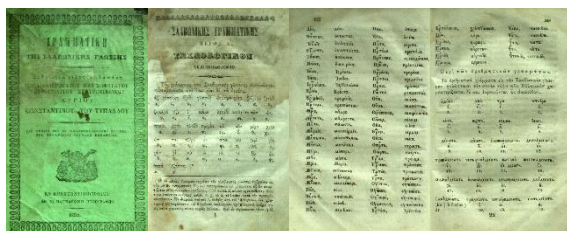
Dimitar Dimitrov
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Abstract: The paper briefly presents the Church Slavonic reading teaching and the Church Slavonic grammar teaching programs for the primary and secondary school education and also the Church Slavonic grammar education programs for the theological seminaries in Bulgaria in the 1920s. The volume of the material, the connection with the Old Bulgarian language and the Old Bulgarian grammar are examined. Attention is paid to the main texts studied, as well as to the stock of words in Church Slavonic grammar textbooks published in Bulgaria. Parallels are drawn with some liturgical editions of the Bulgarian Orthodox Church.

Keywords: Church Slavonic language Education in Bulgaria, Liturgical Books

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Преподаването на църковнославянски език и църковнославянско четене по българските земи и в българското училище има повече от двеста годишна история. Първоначално започва в манастирските или т. нар. килийни училища, които постепенно в края на 18-ти и началото на 19-ти век започват да използват за обучение на учениците вместо късно средновековни ръкописи на Часослова, Псалтира и Апостола, църковнославянски печатни богослужбни книги, тъй като те са много по-евтини и достъпни, а също и в много голям тираж, в сравнение с ръкописите, където всеки един е уникален за себе си. По този начин църковнославянската редакция на старобългарския език навлиза постепенно и се утвърждава по българските земи.



Обр. 1. Йоан Димитриевич. Граматика на църковнославянския език. Константинопол, 1850 – заглавна страница, азбука и произношение, думи с титли, числена стойност на буквите.

Историята на съвременното систематично преподаване на църковнославянски език и църковнославянска граматика в рамките на богословското образование на Балканите започва през 40-те години на 19-ти век с основаването на Богословското училище на Константинополската патриаршия на о. Халки. Там още от учебната 1846-1847 г. се изучава църковнославянски език, като преподаватели са видни български възрожденци, духовници и

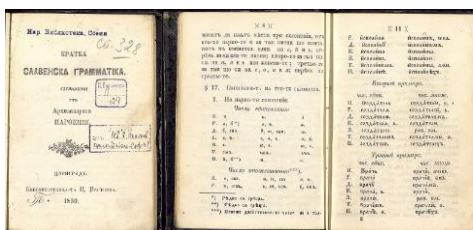
общественици – Йоан Димитриевич Охридчанина, йером. Неофит Рилски, митр. Партений Зографски, Антим Михайлов – бъдещият екзарх Антим I. През януари 1850 г. с подкрепата на директора на богословското училище на о. Халки митр. Константинос Типалдос Йоан Димитриевич съставя и издава първата църковнославянска граматика – тя е на гръцки език (Димитриевич, 1850).

В предговора си Йоан Димитриевич споделя, че върху граматиката е провеждал задълбочена редакторска работа йером. Неофит Рилски. След излизането на учебника Неофит отново го преглежда обстойно. За това свидетелстват многобройните бележки, оставени в полетата на личния му екземпляр (Румпос, 2007:70). Йером. Неофит Рилски е Преподавател в Халки от 1848 до 1852 г. (Румпос, 2007:71-83; Пимен, 1984:49-58). За един кратък период от време Йоан Димитриевич и йером. Неофит Рилски работят съвместно в Халки. Йоан оказва на Неофит значителна помощ при идването му в училището и между тях има творческо сътрудничество и приятелство. През 1848 г. катедрата по църковнославянски език е временно разделена, като граматика преподава Йоан Димитриевич, а Неофит преподава в горния курс църковнославянски език и литература (Румпос, 2007:70). През 1853 г. излиза от печат неговата *Христоматия славянскаго языка*. Тя е издадена от Йоан Димитриевич (Пимен, 1984:124-130). В 1875 г. Неофит Рилски издава *Словар на българския език, изтълкуван от църковнославянски и гръцки език* (Румпос, 2007:71; Пимен, 1984:103-104).

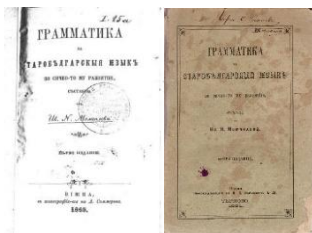


Обр. 2. *Христоматия на славянския език* от йером. Неофит Рилски – Константинополска патриаршия, 1952.

От 1852 до 1855 г. църковнославянски език на о. Халки преподава Партений Зографски (Румпос, 2007:83-86). Той съставя и издава много добра и систематична граматика на църковнославянския език в Цариград през 1859 г. – много богата на примери и текстове (Партений, 1859). През 1965 г. във Виена излиза и граматиката на Старобългарския език на Ив. Момчилов (Момчилов, 1865).

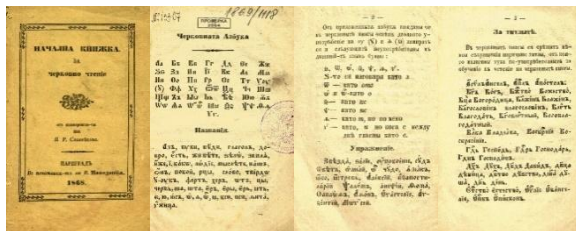


Обр. 3. Партений Зографски. *Кратка словенска граматика*. Цариград, 1859 – заглавна страница, окончания за 1-во склонение, примери по 1-во склонение.



Обр. 4. Граматиката на старобългарския език от Момчилов – първо издание – Виена, 1865; второ издание – В. Търново, 1884.

Самият Петко Р. Славейков подготвя и издава практически учебник по църковнославянско четене в 1868 г. в Букурещ, който съдържа азбуката, наименованията на буквите, титлите с много примери, емблематични текстове от часослова, които всекидневно се използват в литургичните последования, като *Царю небесний, трисвятое, Отче наш, Богородице Дево, Достойно естъ, Свете тихий, Сподоби, Господи, Нине отпущаеши, Спаси, Господи, Предстателство християн, Ядят убоизи, Приидите поклонимся*, 50-ти псалом, Символа на вярата и великото славословие (Славейков, 1868). Друго помагало по църковнославянски език е „Славяно-българско речниче“ от Т. Василев (Василев, 1889).

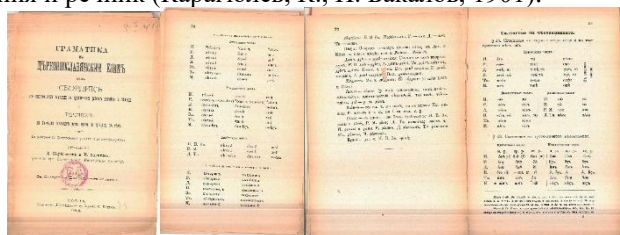


Обр. 5. Петко Р. Славейков. Начална книжка за черковно чтение. Цариград, 1868 – заглавна страница, църковнославянската азбука, особени букви, титли, примери.



Обр. 6. Славянобългарско речниче, издаден в Солун 1889 г.

По-късно църковнославянски език се изучава и в Петро-Павловската семинария в Лясковския манастир. След 1879 г. преподаването и обучението по църковнославянско четене и църковнославянски език в българските светски и духовни училища се затвърждава. В основното училище и в прогимназията се преподават църковнославянската азбука, титлите, надредните знаци и избрани библейски и химнографски текстове. В Самоковското и Одринското богословски училища, прераснали по-късно в Софийска духовна семинария и Цариградска духовна семинария, преместена по-късно в Пловдив с името Пловдивска духовна семинария, се преподава църковнославянска граматика. Църковнославянско четене и църковнославянски език се изучава и в някои свещенически училища, например тези в Бачковския и в Черепишкия манастир. Специално за духовните училища Климент Карагюлев и Йоаким Бакалов издават подробна и изчерпателна църковнославянска граматика с примери, упражнения и речник (Карагюлев, К., И. Бакалов, 1901).



Обр. 7. Климент Карагюлев и Йоаким Бакалов. Граматика на църковнославянския език.

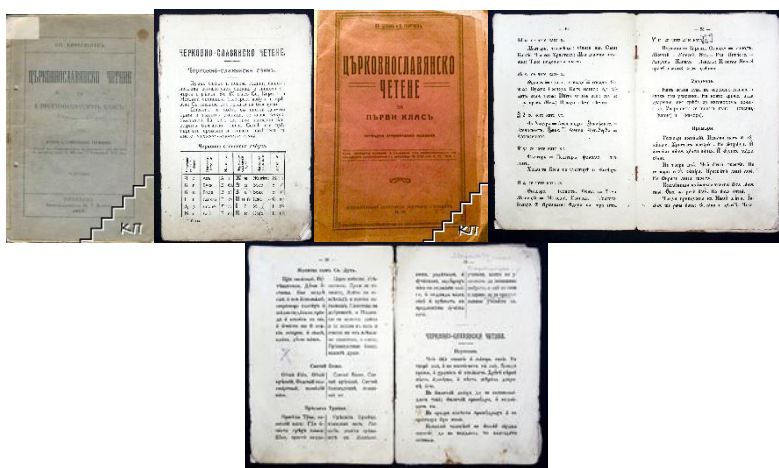
Интересът ми към темата за преподаването на църковнославянско четене и църковнославянска граматика в началното, основното светско и средното богословско образование се породи в хода на работата ми по въпроса за обучението по църковнославянски език при основаването на Богословския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през 1923 г. Случайно попадах на различни учебници, читанки и материали по църковнославянски език за отделенията и началните класове. Стана ми интересно и реших да

проуча и този въпрос.

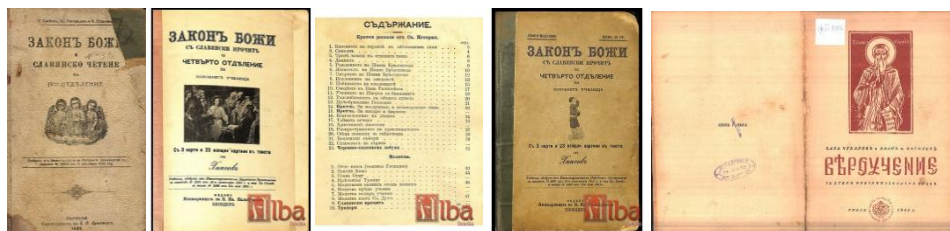
- **Обект на изследването са:** учебници по църковнославянско четене, Закон Божий, български език, църковнославянска граматика, църковнославянски богослужбни книги, издавани през 20-те години на 20-ти век.
- **Предмет на изследването е:** нивото на преподаване и нови знания в уроци за църковнославянската азбука, надредните знаци и титлите; различни таблици; текстове за четене и упражнение; отделни граматични единици.
- **Цели на изследването са:** да се установи обемът от знания, придобиван в началното училище и прогимназията и да се съпостави с обема и равнището на придобиваните знания в семинариите, да се установи взаимовръзката между преподаването на църковнославянски език в светските и духовните училища.
- **Задачите на изследването са:** да се анализира съдържанието на съответните учебници; да се определи видът на преподавания материал и усвояваните църковнославянски текстове.
- **Методи на изследването са:** сравнителен метод, метод на анализа и синтеза.
- **Хипотеза:** обучението по църковнославянска граматика в духовните семинарии надгражда и развива познанията, придобити по време на основното образование.

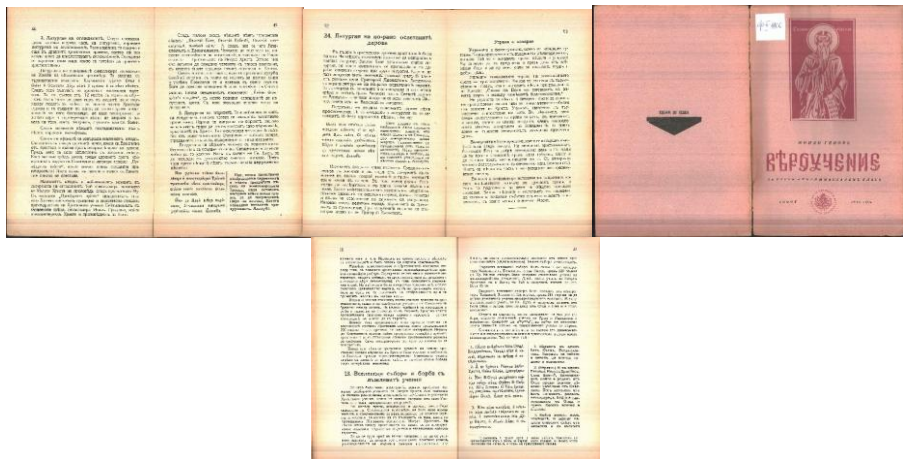
2. ИЗЛОЖЕНИЕ

В края на 19-ти и от началото на 20-ти век църковнославянски език и четене се преподава на различни равнища в началното образование като специален предмет, в прогимназиялното образование като специален предмет и в часовете по Закон Божий, а по-късно и вероучение (Генов, 1943; Чукалов и Василев, 1943), а също и в часовете по български език в прогимназиялното образование. Църковнославянски текстове се разглеждат и в часовете по богослужение за трети прогимназиален клас (Божанов и Хикс, 1926; Кожухаров, 1928; Пашев, 1932). Отделно църковнославянски език се изучава задълбочено и в духовните семинарии и свещеническите училища.

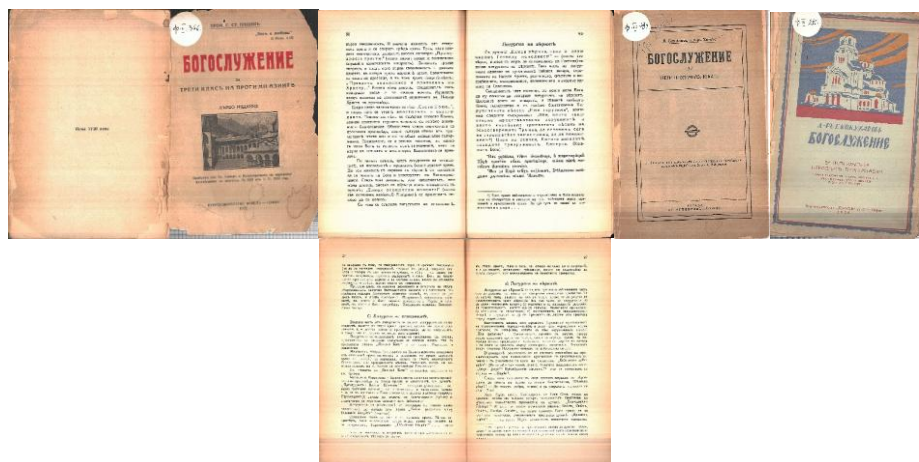


Обр. 8. Различни учебници по църковнославянско четене – корица, таблица с азбуката, титли, примерни текстове.

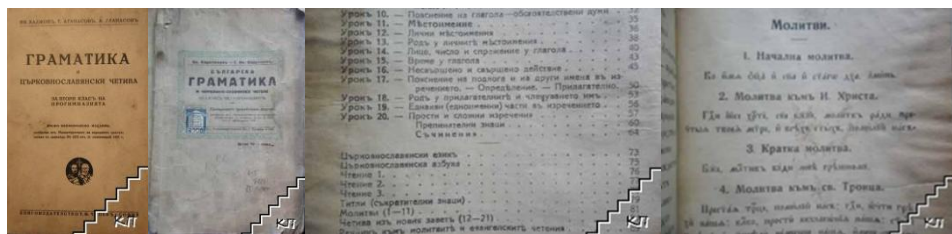




Обр. 9. Различни учебници по Закон Божий със славянско четене или славянски прочит и учебници по вероучение, съдържащи емблематични църковнославянски текстове като херувимската песен и символа на вярата.



Обр. 10. Различни учебници по богослужение – корици и страници с подбрани кратки църковнославянски текстове.



Обр. 11. Учебници по българска граматика, съдържащи църковнославянски текстове – корица, съдържание, църковнославянски текстове.

Програмата по църковнославянско четене за народните прогимназии включва следните въпроси:

- черковно-славянски език;
- черковно-славянска азбука – черковно-славянски букви; изговарянето им; името им;
- особени букви;
- примери;
- ударение;

- титли;
- упражнения;
- молитви;
- черковно-славянски четива – те включват поучения (от Притчи Соломонови и Премъдрост Соломонова), от книга Еклисиаст; из 102-ри псалом; 10-те Божии заповеди; четива из Евангелието – Иисус благославя децата; притча за послушния и непослушния син (т.е. Притчата за Блудния син); притча за митаря и фарисея; славното влизане на Иисус в Йерусалим, Тайната вечеря; Възкресение Христово; Петдесетница;
- песнопения – тропари за празници – за Рождество Богородично, за Рождество Христово, Богоявление, Благовещение, Връбница, Възкресение, св. св. Кирил и Методий, Възнесение, Петдесетница, Успение Богородично.
- Химнът на св. Амвросий Медиолански *Тебе Бога хвалим*¹¹ (Събев и др., 1904; Хиксов, 1905; Карагюлев, 1917; Карагюлев и Барутчийски, 1926; Цеков и Георгиев, 1928; Гошев, 1928).

Програмата по църковнославянско четене в рамките на обучението по българска граматика според курса на Карагюлев (Карагюлев, 1932:73-89) включва следните въпроси:

- Църковнославянски език – общи данни;
- църковнославянската азбука;
- четива;
- титли – съкратителни знаци;
- молитви – 11 на брой известни и често употребявани текстове, като например: *ѿмѧ ѿцѧ, ѿ г҃ѧ, ѿ с҃ѧгѡ д҃хѧ; Прѣс҃ѧлѧ т҃ѣ, помѧлѣѧ нѧсѧ;*
- четива от Новия Завет 10 на брой;
- речник към молитвите и евангелските четива.

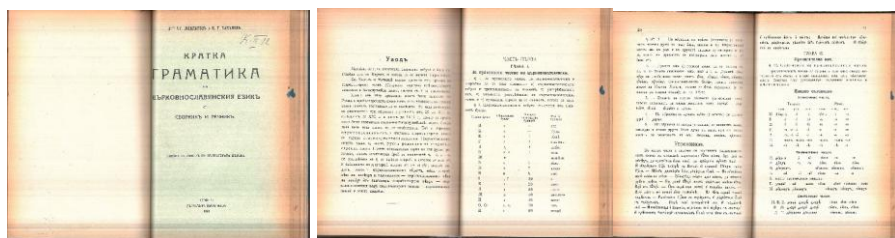
Материалът по църковнославянски език в останалите учебници по българска граматика се припокрива с този в учебника на Климент Карагюлев (Думев и др., 1932; Хаджов и др., 1932).

През 20-те години на 20-ти век преподаването на църковнославянско четене и език в основното и прогимназиалното образование има вече утвърдени традиции. Това може да се проследи по многото и разнообразни учебници от различни автори. Въпреки това програмата включва еднакви теоретични въпроси и еднакви или близки по същество текстове за примери и упражнения. По различни дисциплини се повтаря еднакъв материал и по този начин учениците усвояват и затвърждават по-добре материала. Наблюдава се и концентричност в разпределянето на материала по църковнославянско четене, като кръгът от знания постепенно се разширява. (Събев и др., 1904; Хиксов, 1905; Карагюлев, 1917; Карагюлев и Барутчийски, 1926; Цеков и Георгиев, 1928; Гошев, 1928). Обучението по църковнославянско четене и език обаче е свързано и с определени технически проблеми, които няма как да бъдат пренебрегнати. За подобни проблеми в обучението по църковнославянско четене и език свидетелства рецензията от проф. прот. акад. Иван Гошев върху *Учебник по църковнославянско четене за първи клас* от Ст. Цеков и С. Георгиев – „четвърто стереотипно издание“. Прот. Гошев се запознава случайно с материала в учебника благодарение на дъщеря си. Поради тази причина и рецензията в *Църковен вестник* е написана твърде емоционално. Адресат на рецензията е Министерство на народното просвещение. Гошев описва типовете печатни и правописни грешки в учебника с предварителната уговорка, че взема случайни места, а иначе на всяка страница се намират грешки: 1) замяна на сходни букви – ѿ – вм. ѿ; 2) поставяне на краесловен „ѣ“ след гласна; 3) замяна на причастна форма с глаголна форма: *вѣдѣхъ* – *вѣдѣхъ*; 4) пропуснати думи в църковнославянския текст; 5) замяна на ед. ч. с мн. ч. при превод; 6) пропуснати думи при превод; 7) сливане на думи при печат на църковнославянския текст – предимно предлози и съюзи; 8) неправилно пренасяне

¹¹ Оригинален на този химн е на латински език *Te Deum* и авторството му се приписва на св. Амвросий Медиолански. Част от текста наподобява текста на великото славословие. В православната литургична традиция *Te Deum* има ограничена употреба – влиза само в състава на т. нар. благодарствен молебен от требника (Требник, 1981:539-540).

на нов ред; 9) неточен свободен превод на новобългарски – по-скоро преразказ на българския библейски текст, отколкото превод. Оценката на акад. Гошев е следната: учебникът е „недоразумение“; не е „виждал учебник, съставен по-небрежно от този“; има „грешки на всяка страница“; „самите автори не познават църковнославянския език“; има „грубо непознаване на българския език и граматика“; „църковнославянските текстове гъмжат от грешки“; „българският език е осакатен“. Акад. Гошев изказва следните предположения за възникването на грешките: 1) учебникът е одобрен по недоразумение; 2) одобрен е ръкопис без грешка и грешките са допуснати по време на набора и печатането (Гошев, 1928: 81).

В началото на 20-те години на 20-ти век е преразгледан материалът и учебната програма по църковнославянски език за средните богословски училища. Св. Синод на БПЦ¹² организира съставянето на нова граматика на църковнославянския език, във връзка с това, че излязлата от печат в 1901 г. Граматика от Климент Карагюлев и Йоаким Бакалов отдавна е изчерпана (Карагюлев и Бакалов, 1901). Освен това в нея се забелязват и някои архаизми по отношение на граматическата терминология. За близо 20 години обучение по църковнославянски език е натрупан и достатъчно практически опит от преподавателите от Софийската духовна семинария и останалите средни духовни училища и може да се прецени на кои отдели от граматиката трябва да се наблегне, кои познания и умения на учениците трябва да се развият, и на кои отдели от граматиката е допустимо да се обърне по-бегло внимание и да се преподават само мимоходом. За съставянето на новата граматика са ангажирани д-р Ст. Младенов¹³, по-късно известен професор-филолог, академик на БАН, и Йоаким Бакалов¹⁴ – един от авторите на цитирания вече учебник от 1901 г. Граматиката е издадена от Св. Синод на БПЦ в 1924 г. в София, в държавната печатница (Младенов и Бакалов, 1924:1).



Обр. 12. Ст. Младенов, Й. Бакалов. Кратка църковнославянска граматика – заглавна страница, увод, църковнославянската азбука, склонения на прилагателните имена.

Освен граматиката в края има и сборник с текстове и речник. И двамата автори са имена и са добре познати в научната и образователната сфера – единият автор е виден старобългарист, а другият има изключително голям преподавателски опит в областта на църковнославянския език и други богословски дисциплини. Като основна причина за издаването на учебника се изтъква изчерпването на споменатия вече курс на Карагюлев и

¹² При различните официални издания на книги от Св. Синод на БПЦ обикновено се взема предварително решение по време на заседание на Св. Синод, а понякога и трудът се обсъжда. По-подробно за синодалните наредби срв. статията ас. д-р свещ. М. Михайлов (Михайлов, 2017:56-61).

¹³ Стефан Младенов (1880-1963 г.) е виден български езиковед, диалектолог, специалист по индоевропейско езикознание, славистика, балканистика, българистика, професор в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и академик на БАН. Благодарение на него се е утвърдил в науката терминът *старобългарски език* като първи писмен славянски език. Сред многото значими трудове на Ст. Младенов е *История на българския език* (1929 г.) издаден първоначално на немски език, а едва по-късно преведен и на български (1979 г.). Други основни трудове са *Граматика на българския език* (1936 г.) и *Етимологически и правописен речник на българския език* (1941 г.), *Последни възражения против старобългарското име на Кирило-Методиевия език с оглед към новобългарски* (1931 г.); *Езикът на светите братя Кирил и Методий и днешният български език* (1940 г.).

¹⁴ Йоаким Бакалов е роден в 1860 г. в Батошево, Севлиево. Завършва Петро-Павловската семинария в Лясковския манастир и Киевската духовна академия. В 1888 г. е назначен за учител в богословското училище към Търновската гимназия, от 1892 г. – във Видинската гимназия, а от 1894 г. в Самоковското богословско училище. Известно време е ректор на училището и на Софийската духовна семинария „Св. Йоан Рилски“ при преместването ѝ в София. Преподава различни богословски дисциплини и църковнославянски език. Превежда и издава богословска литература. В 1897 г. съставя и отпечатва *Църковен славенско-български речник* (Бакалов, 1897). В съавторство с Климент Карагюлев издава *Граматика на църковнославянския език* в 1901 г. Умира в 1952 г. Вж: <https://synpress-classic.dveri.bg/20-2003/bakalov.htm> - към дата 11. 10. 2024 г.

съгласните „л“, „н“, „д“ – например: докѡлѣни, чинѣни, ѡдѣлѣни и др. Установява се правилото след ж, ч, ш, щ, жд да не се пише „б“, а „з“ – мѣжз, бѣчз, кѡшз, кѡждз и др. (Младенов и Бакалов, 1924:6-9). Както се вижда от представените тук правила, курсът по граматика на Младенов и Бакалов запознава с фонетиката съвсем накратко, за да успее обучаващият се по църковнославянски език просто да овладее четенето правилно и евентуално да изписва думите без колебание. Тъй като традицията за употреба на църковнославянските текстове в Българската православна църква е при четене да се спазват ударенията, важно място в отдела за фонетиката и правописа в учебника на Младенов и Бакалов заемат надредните знаци ударение, придихание и титла (Младенов и Бакалов, 1924:9-11). Пояснява се, че ударенията в църковнославянската редакция имат гръцки имена – „оксия“ – остро ударение – поставя се в началото или средата на думата; „вария“ – тежко ударение – поставя се в края на думата; „камора“ – извито ударение – в този учебник се нарича „облечено“ (гр. *периспомени*) – поставя се в двойствено и мн. ч., ако падежите на тези числа са сходни с падежите на единствено число. Посочва се, че придиханията са два вида – „тънко“ поставя се над гласна, ако думата започва с гласна; „гъсто“ – поставя се понякога над *ѿ* (ижица) в началото на думата при чуждици. Комбинацията от тънко придихание и остро ударение¹⁶ се нарича „исо“, а комбинацията от тънко придихание и тежко ударение¹⁷ се нарича „апостроф“. Апострофът е изоставен в съвременните печатни църковнославянски издания в България. Разяснява се, че придиханията, наподобяващи *spiritus lenis* и *spiritus asper* в старогръцкия език, нямат никаква фонетична стойност, а се пишат по подражание на византийските кодекси, в известен смисъл от естетична гледна точка. Урокът за титлите е представен от кратко обяснение, че титлите биват „прости“ (т.е. обикновени) – с предимно изпускане на гласни букви в думата; и буквени – едната от пропуснатите букви е качена в надредното пространство, както и много примери на най-често срещаните в църковнославянските текстове думи, съкратени с титли. При буквените титли в надредното пространство се срещат г, д, о, ѿ, ѿ (Младенов и Бакалов, 1924:10-11). Първото упражнение в учебника е върху материала за титлите – изречения предимно от евангелския текст и от няколко ехологични текста (Младенов и Бакалов, 1924:11).

Въпреки че препинателните знаци се установяват сравнително късно в славянските текстове, в църковнославянския език и четене те имат изключително голямо значение в интонационно отношение и помагат на слушателя по-лесно да разбере текста. За това в курса на Младенов и Бакалов е отделено малко място и за тях, колкото да помогнат на изучаващите езика за правилна интонация при четене, като се набляга предимно на упражнения с въпросителни изречения (Младенов и Бакалов, 1924:11).

Авторите излагат класификацията на звуковете в църковнославянския език, чак след титлите и препинателните знаци. Според представената класификация гласните звукове се делят на твърди и меки, а съгласните – на гърлени (задноезични) – г, к, х; устни – б, п, в, ф, м; зъбни – д, з, с, з, т, ц; небни – ж, ч, ш, щ; плавни (езични) – л, ѿ; носови – м (устно-носов), н (зъбно-носови). След това се разглежда степенуването на коренните гласни. В уроците по фонетика е разгледано и степенуването на коренните гласни. Посочени са следните примери: *вѣзѣ* – от корен „вѣз“; *тѣвѣ* от глагола *тѣворѣти*¹⁶. При изменението на съгласните звукове са представени употребата на епентетично „л“ след устни съгласни б, в, м, п, ф – напр. *крѡпѣти* – *крѡплѣ*; палатализациите при гърлените съгласни – без да се употребява терминът „палатализация“ – нарича се „смекчаване“; дадени са примери за йотация и разподобяване на съгласни *ѡдѣти* – *ѡждѣ* и др.; *плѣтѣ* – *плѣти* и др., без да се употребяват самите термини в учебника. Много бегло се разглежда и съставът на думите, като се обяснява, че могат да бъдат прости или сложни и не се посочват въобще частите на думата – корен, представка, наставка,

¹⁶ Тази тема е подмината от архим. Атанасий Бончев в издадената от него граматика в 1952 г. (Бончев, 1952:15-18).

съединителна гласна, окончание¹⁷. Единственото упражнение върху отдела е върху усиляването на гласните и палатализациите и йотациите: *вѣдѣ* – *вѣждѣ*; *стрѣгѣ* – *стрѣжѣ* и др. (Младенов и Бакалов, 1924:12-14).

Втора глава е посветена на съществителното име. Склонението на съществителните е обособено в пет склонения, за разлика от съвременните църковнославянски граматики, където склоненията са четири¹⁸. Това се дължи на факта, че 1-во склонение на съществителните е разделено на две отделни склонения – 1-во склонение – съществителни от м. р. с окончание в им. п. ед. ч. *ъ, ѣ, ѣ*; 2-ро склонение – съществителни от ср. р. с окончание в им. п. ед. ч. *о, ѣ*. По този начин номерата на склоненията се изместват с 1 – вместо 2-ро – 3-то, вместо 3-то – четвърто, вместо 4-то – 5-то – съществителни с консонантни основи – *днѣ*, *мѣ*, *днѣ*, *нѣ*, *цѣ*. Във въведението към тази глава се пояснява, че в църковнославянския има три числа – единствено, двойствено и множествено. Посочват се и въпросите за откриване на частите на изречението и падежите, без да се обяснява основната им функция и употреба (Младенов и Бакалов, 1924:15). При 1-во, 2-ро и 3-то склонение са представени и твърдите, и меките варианти на склоненията. Част от примерните думи са използвани и от архим. Атанасий при съставяне на неговата граматика – *рѣкъ, конѣ, крѣй, полѣ, землѣ, корѣ, пѣ, нѣ, отрѣ, мѣ* (Бончев, 1952:20-27). След всяко склонение има кратки обяснителни бележки и са разгледани изключенията (Младенов и Бакалов, 1924:15-21). Единственото упражнение към този дял се състои от 13 отделни изречения с условие да се определи числото и падежа на съществителните (Младенов и Бакалов, 1924:20-21).

Трета глава е посветена на прилагателното име¹⁹ (Младенов и Бакалов, 1924:21-24). Склоненията на прилагателните се наричат в тази граматика именно – именните се скланят като съществителните имена от първо и второ склонение²⁰; и местоименно – като местоименията²¹, с пояснение, че местоименното се нарича и сложно, тъй като е съставено от именното склонение, съединено с местоимението *и* (той), *ѣ* (то), *ѣ* (тя) в съответните падежи. По-късно архим. Атанасий определя двата типа прилагателни като две форми – кратка или неопределена – скланя се като съществителните по 1-во и 2-ро склонение; и пълна или определена – скланя се като родовите местоимения (Бончев, 1952:36). Посочените примери *добрѣ* – *добрѣй*; *инѣ* – *инѣй* се използват по-късно като образци за скланяне и от архим. Атанасий. Младенов и Бакалов посочват изключенията при именните склонения – м. р. тв. п. ед. ч.; дат. и м. п. мн. ч. – са както при сложното или местоименното склонение на прилагателните. Степените за сравнение са положителна, сравнителна и превъзходна. Примерите за положителна степен са: *чѣстнѣй*, *мнѣй*, *ѣ*. Сравнителната степен се образува предимно с наставка и окончание – *-шѣй*, *-шѣѣ*, *-ѣй*, *-ѣѣ*, *-ѣшнѣ*, *-ѣшнѣй*, *-ѣшнѣѣ*. При тези указания гърлените гласни се палатализират: *мнѣ* – *мнѣѣй*; *ѣ* – *ѣѣшнѣ*. Превъзходната степен е сходна със сравнителната – изразява се чрез същите наставки, или пък се употребяват префикси *вѣ-*, *пре-*, *вѣ-* или *ѣмѣй*, или пък *ѣѣѣ*, *вѣѣѣмѣ*. Обръща се внимание на неправилните степени на прилагателните: *ѣѣѣѣй* – *ѣѣѣѣѣ* / *ѣѣѣѣѣѣ* – *ѣѣѣѣѣѣѣ*; *ѣѣѣѣй* – *ѣѣѣѣѣ* / *ѣѣѣѣѣѣ*; *ѣѣѣѣй* – *ѣѣѣѣѣ* / *ѣѣѣѣѣѣ*; *ѣѣѣѣй* – *ѣѣѣѣѣ* / *ѣѣѣѣѣѣ*; *ѣѣѣѣй* – *ѣѣѣѣѣ* / *ѣѣѣѣѣѣ* (Младенов и Бакалов, 1924:22-24). Архим. Атанасий представя степените

¹⁷ Архим. Атанасий все пак отделя малко място в учебника си и на морфемиката – обяснява частите на думата и дава примери. Подготвя и едно упражнение с думи с един, с два и с три корена (Бончев, 1952:17).

¹⁸ При склоненията на съществителните използвам като база за сравнение граматиката на архим. Атанасий Бончев (Бончев, 1952:19-28).

¹⁹ Архим. Атанасий представя прилагателните след склонението на местоименията, тъй като в основата на склонението на прилагателните, сложна форма стои анафоричното или 3-то лично местоимение и много по-логично е учениците да усвоят първо склонението на местоименията и след това да се запознаят със склонението на прилагателните.

²⁰ Според класификацията на склоненията на съществителните от Младенов и Бакалов би трябвало склонението на прилагателните да бъде за мъжки род по 1-во склонение, за ср. р. – по 2-ро и за ж. р. – по 3-то.

²¹ Би следвало да се уточни, че се скланят като трето лично или анафорично местоимение.

за сравнение по-систематизирано в сравнение с Младенов и Бакалов. Използва същите примери за прилагателни с неправилни степени за сравнение (Бончев, 1952:41-42). Единственото упражнение към главата с прилагателните в граматиката на Младенов и Бакалов съдържа 11 изречения с условието да се посочи родът, числото, падежа и степента на прилагателните.

В курса на Младенов и Бакалов се отделя и нужното внимание на числителните имена²² в 4-та глава – класификацията обаче е по-различна от съвременните граматика – числителните бройни се наричат „количествени“, а числителните редни – „редовни“. Обособява се и трети вид числителни – „умножителни“ – *ѣдинѣный, ѣдѣный, третѣный*²³ (Младенов и Бакалов, 1924:24-26). Обяснява се, че числителните се скланят или като съществителните, или като прилагателните. Някои от тях обаче се скланят по особен начин – *два, три, четири* – именно тези примери са склонени. Разяснено е, че *пять* и *шесть*... до *десять* се скланят по 2-ро склонение²⁴. На числителните от 11 до 19 се скланя или първата, или втората част – напр. за р. п. – *ѣдинадѣсѣтъ* или *ѣдинѣдѣсѣтъ*²⁵. От 20 до 40 се скланят като *десять*²⁶, а от 50 до 90 се скланят или и двете части или само 1-вата част – *пятидесяти* – *пятидесять*²⁷. Числителното 100 се скланя по 2-ро склонение²⁸. *Двѣсти* / *двѣсти* – скланят се и двете части в двойствено число. От 300 до 900 се скланят и двете части. *Тысяца* (1000) се скланя по 3-то склонение²⁹. Редните числителни *первый* и *второй* се скланят като сложните прилагателни³⁰. Единственото упражнение към главата за числителни имена обхваща 8 изречения с условия да се определят видът и падежът на числителните (Младенов и Бакалов, 1924:26). Архим. Атанасий разглежда числителните като бройни и редни и допуска термина „количествени“ като синоним на „бройни“ (Бончев, 1952:43).

Пета глава от курса на Младенов и Бакалов е посветена на местоименията. Първо се прави класификация на местоименията – лични – *яъ, ты, онъ*; възвратни – *себѣ*; показателни – *тоъ, сей, оный, оный* и др.; притежателни – *мой, твой, свой, нашъ, вашъ*; относителни – *иже, кий, колѣкий, еликий, чий* и др.; въпросителни – *кий, кой, кто, что* и др; определителни – *всѣ, всѣхъ, самъ, каждый* и др., неопределителни – *никто, ничто*³¹, *нѣкто, нѣчто, нѣкій* и др. (Младенов и Бакалов, 1924:26, 27-28)³². В началото е изложено склонението на неродовите местоимения и възвратното местоимение³³. Разделят се на непълни и пълни³⁴. Непълни са –

²² В учебника на архим. Атанасий числителните са разгледани след склоненията на местоименията и прилагателните, тъй като част от числителните редни се скланят по анафоричното или 3-то лично местоимение. Този подход е логичен и по-правилен в сравнение с граматиката на Младенов и Бакалов.

²³ Според архим. Атанасий обаче тези лексеми са прилагателни, а не числителни (Бончев, 1952:140, 211, 215). В учебника си той не разглежда такъв вид числителни (Бончев, 1952:43-45).

²⁴ Второ склонение е според класификацията на Младенов и Бакалов, а всъщност според Бончев са по 3-то склонение от ж. р. като *кѣтъ*.

²⁵ Архим. Атанасий дава и трети вариант за склонение – да се скланя и 1-вата, и 2-рата част – напр. от *дѣнадѣсѣтъ* – р. п. – *дѣнадѣсѣти* (Бончев, 1952:44).

²⁶ Според архим. Атанасий обаче при тези числителни се скланя само 2-рата част и те се скланят като *кѣтъ* – напр. *тридесять* – р. п. *тридесяти* (Бончев, 1952:45).

²⁷ По класификацията на Младенов и Бакалов – иначе е по 1-во склонение. Според Бончев тези числителни в им. п. окончават на „ѣ“. Тук няма различия в склонението (Бончев, 1952:45).

²⁸ Според архим. Атанасий се скланя като „ѣдо“ (Бончев, 1952:45).

²⁹ Всъщност по 2-ро. Архим. Атанасий препоръчва да се скланя като „ѣшѣ“ (Бончев, 1952:45).

³⁰ В граматиката на Бончев не е обърнато внимание на склонението на редните числителни (Бончев, 1952:44-46).

³¹ Всъщност тези две местоимения са отрицателни.

³² Същата класификация, само че в табличен вид, прави и архим. Атанасий (Бончев, 1952:29).

³³ Архим. Атанасий също дели местоименията на неродови, т. е. без родови окончания – *яъ, ты, себѣ, кто, что, нѣкто, нѣчто, никто, ничто*; и родови – с окончания за трите рода *мой, моѣ, моѣ*. В началото той излага в табличен вид склонението на личните местоимения *яъ, ты, мы, вы* и на възвратното *себѣ* (Бончев, 1952:29).

³⁴ Архим. Атанасий не ги дели на пълни и непълни (Бончев, 1952:29).

кѣѡ, чѣѡ³⁵, ѿѿѡ, а пълни или лични – ѿзѡ, тѣѡ, мѣѡ, вѣѡ, (Младенов и Бакалов, 1924:2 8-29)³⁶. За родовите местоимения се отбелязва, че се разделят според родителния падеж на три склонения. Към първото се отнасят окончаващите в родителен падеж, ед. ч. на – ѿгѡ, към 2-рото на – оѿѡ, а към 3-тото – на агѡ. Към 1-вото родово склонение спадат ѡнѡ, ѿѿѡ, мѡѿ, тѡѿ, вѡѿ, нѡѿѡ, кѡѿѡ, ѿѡѿѡ, кѡѿѡ, нѣѣѡѿ, вѣѣѡѿ. Като пример е склонено местоимението ѡнѡ в трите рода и числа, без да се обяснява колко важна е ролята му за склонението на прилагателните, числителните, причастията и другите местоимения. Кратките (старобългарските форми) на местоимението н, ѿ, ѿ са дадени в бележка под линия. Склонено е и местоимението кѡѿ / кѡѿ. (Младенов и Бакалов, 1924:29-31). Според Младенов и Бакалов към 2-рото родово склонение спадат местоименията тѡѿ, тѡѿѡѿѡ, ѡмѡ, ѡѿѡ, ѿѿѡ, ѿѡѿѡ, колѡѿѡ, тоѡѿѡ, ѿѡѿѡ, ѿѡѿѡ, тѡѿѡ, кѡѿѡ, а също и числителното име ѿѡѿѡѡ. Като пример е склонено местоимението тѡѿ. След склонението има и кратки забележки (Младенов и Бакалов, 1924:31-32). Според авторите към 3-тото родово склонение принадлежат местоименията, ѡѿѡѿѡ, ѿѡѿѡ ѡѿѡѿѡ, кѡѿѡѿѡ, ѿѡѿѡѿѡ, ѿѡѿѡѿѡ, ѿѡѿѡѿѡ, ѿѡѿѡѿѡ, ѿѡѿѡѿѡ. В учебника липсват склонени примери. Има пояснение, че повечето от тези местоимения се скланят по сложните прилагателни имена (Младенов и Бакалов, 1924:33). Единственото упражнение към тази глава от граматиката съдържа 7 изречения – с условието да се определят видовете местоимения, числото и падежът им (Младенов и Бакалов, 1924:33).

Най-обширната и подробна глава от граматиката на Младенов и Бакалов е шеста глава – *Глагол* (Младенов и Бакалов, 1924:33-50). Първоначално се обяснява какво е личен и безличен глагол, т.е. лична форма на глагола и инфинитив. Представя се как се образува инфинитивът (неопределеното наклонение) в църковнославянския език. Когато към инфинитивната основа се прибавя направо тѣ, глаголт е пряко произведен неѣѣѡѿ, пѣѣѡѿ, рѣѣѡѿ, чѣѣѡѿ, кѣѣѡѿ, клѣѣѡѿ, пѣѣѡѿ, ѿѣѣѡѿ/ѡѿѡѿ, ако пък между инфинитивната основа и наставката тѣ има друга наставка, глаголт се нарича косвено произведен – писѣѣѡѿ, любѣѣѡѿ, горѣѣѡѿ, дѣѣѣѡѿѡѿ, вѣѣѣѡѿѡѿ, бѣѣѣѡѿѡѿ, дѣѣѣѡѿѡѿѡѿ, пѣѣѣѡѿѡѿѡѿ. Тези наставки имат своето смислово значение – нѣѣѡѿ – глаголт е от свършен вид, ѿ – преходно, продължаващо действие, ѣѣѡѿ (ѣѣѡѿ) – според Младенов и Бакалов от среден залог³⁷, ѡ и ѡѡ (малка носовка) – в повечето случаи означават несвършен вид (Младенов и Бакалов, 1924:34-35)³⁸. След това са разгледани спреженията на глагола – глаголи във 2-ро лице, ед. ч. със съединителна гласна ѣ – 1-во спрежение; – глаголи във 2-ро лице, ед. ч. със съединителна гласна ѿ – 2-ро спрежение; по 3-то спр. – глаголи без съединителна гласна – ѣѡѿѡѿ, дѡѿѡѿ, вѣѡѿѡѿ, ѿѡѿѡѿ, ѿѡѡѡѿ. Залозите са два – действителен и страдателен. В уводната част са посочени и основните времена – сегашно, минало свършено (аорист), минало несвършено (имперфект), сложно минало свършено³⁹ (перфект), минало

³⁵ Авторите отбелязват, че по този начин се скланят и ѡ, ѿѡѣѡѿ, ѿѡѣѡѿ, нѣѣѡѿѡѿ и нѣѣѡѿѡѿѡѿ.

³⁶ От тук нататък архим. Атанасий не представя склонението на местоименията по родови склонения, както постъпват Младенов и Бакалов, а ги излага в табличен вид по групи, като скланя най-важните от съответната група – третото лично – (анафоричното) местоимение (Бончев, 1952:30), притежателните мѡѿ, мѡѡѿ, мѡѡѡѿ (Бончев, 1952:32), показателните ѿѡѿѡѿ / ѿѡѿѡѿ, ѿѡѡѡѿ, ѿѡѡѡѡѿ (Бончев, 1952:33), въпросителното кѡѿѡѿ / кѡѿѡѿ, кѡѡѡѡѿ, кѡѡѡѡѡѿ (Бончев, 1952:34), показателното тѡѿѡѿ, тѡѡѡѡѡѿ, тѡѡѡѡѡѡѿ (Бончев, 1952:35). Всяко едно склонение е придружено от съответните бележки и упражнение.

³⁷ Всъщност е свидетелство за 2-ро спрежение на глагола и обикновено несвършен вид.

³⁸ В граматиката на архим. Атанасий основните категории на глагола – залог, инфинитив, наклонения, спрежения, глаголни основи и глаголни времена, причастия са представени по-кратко, но информацията е много добре систематизирана (Бончев, 1952:45-47).

³⁹ Архим. Атанасий го нарича „минало неопределено време“ (Бончев, 1952:46, 59). По-нататък в граматиката на Младенов и Бакалов също се нарича „минало неопределено време“ (Младенов, Бакалов, 1924:43, 46).

предварително, бъдеще сложно – *ѣмѣхъ нестѣ*, (Младенов и Бакалов, 1924:36)⁴⁰. Подробно е представено образуването и спрежението на времената, образувани от инфинитивната основа. Минало свършено време е обяснено чрез спрежението на два глагола – *небѣхъ* – 1-во спр., и *любѣхъ* – 2-ро спр. В две забележки са посочени особеностите и изключенията (Младенов и Бакалов, 1924:37). Веднага след аориста е мястото на минало несвършено време (имперфект) – представено е от спрежението на следните два глагола – *небѣхъ* и *любѣхъ*. Тук накратко е обяснено как се образува миналото деятелно причастие – *ѡбръћѣтъ*, *ѡбръћѣши*, *хвалѣвъ*, *хвалѣвши*, а също и минало деятелно несклоняемо причастие – *нѣлзъ*, *хвалѣлзъ*. Мимоходом се отбелязва как се образува минало страдателно причастие *звѣнзъ*, *звѣнный*. Посочени са и формите за сложните глаголни времена – минало неопределено време (перфектум) – *нѣлзъ ѣлмъ*, *хвалѣлзъ ѣтъ*; минало предварително време – *нѣлзъ бѣхъ* или *нѣлзъ бѣхъ*; бъдеще сложно време с двата варианта за образуване – *хощѣ нестѣ*, *ѣмѣхъ писѣти* (Младенов и Бакалов, 1924:39). След това се разработва материалът за времената и формите, образувани от сегашна основа на глагола, като се представят първо окончанията за различните лица и числа, а след тях са дадени 1-во и 3-то спрежение – *небѣ* и *ѣлмъ*, а второ спрежение не е дадено. Посочва се как се образува повелителното наклонение – *небѣ*, *дѣлѣ*, *дѣлѣ*, както и сегашните деятелни причастия кратка и пълна форма – *небѣщъ*, *кѣлъ*, *небѣщѣ*, *кѣлѣщѣ*; сегашните страдателни причастия – *небѣмъ*, *небѣмый*, *вѣдѣмъ*, *хвалѣмъ* (Младенов и Бакалов, 1924:39-40). След горепосочените разяснения са изложени образци за пълно спрежение на глаголите. Започва се с най-важния глагол в църковнославянската граматика – *быти* – изявително наклонение – дадени са пълните форми на сегашно време, минало несвършено, минало свършено време, минало неопределено, минало предварително, бъдеще време, повелително наклонение, условно наклонение, сегашно деятелно причастие, минало деятелно склоняемо и несклоняемо причастие (Младенов и Бакалов, 1924:40-42). Изложено е и пълното спрежение на глаголите по 1-во и 2-ро спрежение – *нестѣ*, и *хвалѣти* – за същите наклонения и времена в деятелен залог, цитирани при глагола *быти*, а също и бъдеще сложно време – *ѣмѣхъ нестѣ*, *ѣмѣхъ хвалѣти*, като са прибавени и формите за условно наклонение за минало време – *нѣлзъ быхъ*, *хвалѣлзъ быхъ* и желателно наклонение – *да небѣ*, *да хвалѣ* (Младенов и Бакалов, 1924:42-45). Страдателният залог е представен чрез същите два глагола *небѣмъ/небѣнъ быти* и *хвалѣмъ/хвалѣнъ быти* – всички форми и родове на изявително наклонение сегашно време, минало несвършено, минало свършено, минало неопределено, бъдеще време, условно наклонение, желателно наклонение и повелително наклонение (Младенов и Бакалов, 1924:45-46). Представени са и формите на сегашните и миналите деятелни причастия *небѣ/небѣщъ*, *хвалѣ/хвалѣщѣ*, *нѣлзъ/нѣлзѣ*, *нѣлзъ*, *хвалѣвъ/хвалѣвый/хвалѣлзъ* за трите рода, следвани от формите на сегашните и миналите страдателни причастия за трите рода – *небѣмъ/небѣмый*, *небѣнъ/небѣнный*, *хвалѣмъ/хвалѣмый*, *хвалѣнъ/хвалѣнный*. Главата за причастията стои „разпокъсано“ – склонението им е изложено чак след спрежение на глаголите без съединителна гласна. Склонени са следните примери – *хвалѣ* /*хвалѣщѣ*/*хвалѣщѣ* за 3-те рода. Минали деятелни причастия, както и страдателни причастия не са давани като примери (Младенов и Бакалов, 1924:47, 49-50). В граматиката на Младенов и Бакалов глаголите без съединителна /тематична/ гласна са обозначени като неправилни – *быти*, *бѣдѣти*, *дѣти*, *ѣти*,

⁴⁰ Младенов и Бакалов само на едно място в граматиката си споменават и другата форма за бъдеще сложно време, която се образува от личната форма на глагола *хощѣти* в сегашно време и инфинитив на основния глагол – *хощѣ нестѣ* (Младенов, Бакалов, 1924:39).

имѣти. Спрегнати са 4-те глагола, без глагола **бѣти**⁴¹ в изявително наклонение – сегашно време, минало свършено, минало несвършено време, повелително наклонение, както и причастните форми на тези глаголи за 3-те рода – сегашни: **бѣды/бѣдѹциѡ, ѡдѣи/ѡдѡ/ѡдѹциѡ/ѡдѡциѡ, бѣдѣи, ѡдѣи/ѡдѣи, ѡдѣиѡ**; и минали: **бѣдѣхъ, дѣхъ/, дѣхъшъ, ѡдѣхъ/ѡдѣхъ, бѣдѣхъи, дѣхъи, ѡдѣи**; минали несклоняеми: **бѣдѣхъ, дѣхъ, ѡдѣхъ**⁴² (Младенов и Бакалов, 1924:47, 49-50). Единственото упражнение към главата за глагола се състои от 8 изречения с условието да се посочат наклоненията и времената на глаголите (Младенов и Бакалов, 1924:50).⁴³

Известно място в учебника на Младенов и Бакалов е отделено и на неизменяемите части на речта. Седма глава разглежда наречията. Разделят ги на наречия за време, за място, за начин на действие, за брой. Посочват и няколко „за съмнение“ – **рѣкъѣ, нѣгн**. Главата се изчерпва просто с изреждане на наречията, без каквито и да са обяснения. Упражнения няма (Младенов и Бакалов, 1924:50-51). Осма глава представя предлозите в църковнославянския език, като посочва и някои наречия, които изпълняват функцията на предлози – **ѡкърѣтъ, протѣвъ, ѡздѣи, спреѣи, среѣи, верхѣ, вискрѣи, вѣдѣхъ, икъзѣ**. С това главата се изчерпва. Упражнения няма (Младенов и Бакалов, 1924:51). Девета глава е посветена на съюзите – определя видовете им и ги изрежда – съединителни, разделителни, „противителни“, условни, „изяснителни“, причинни, въпросителни, отрицателни, заключителни. Дадени на няколко примера с изречения. Упражнения няма (Младенов и Бакалов, 1924:52). Десета глава е само 1 изречение и е посветена на междуметията – изреждат се няколко междуметия.⁴⁴

Втора част от учебника на Младенов и Бакалов е озаглавена „**Най-важните особености на църковнославянския синтаксис**“. В началото се разглежда простото изречение. Тази глава има характера на отделни бележки – за субстантивираното прилагателно, за особеното изразяване на сказуемото с причастие – **бѣхъ бѣдѣхъ... ѡ бѣхъ, избѣдѣхъ избѣдѣхъ** – за подсилване на смисъла и др. Представена е информация за второстепенните части на изречението във вид на отделни бележки за допълнението, за обстоятелствените думи (Младенов и Бакалов, 1924:53-55). Изключително непълна е главата за употребата на предлозите – разглеждат се само 3 предлога – **верхѣ, рѣи** и **ѡ**. Главата за сложното изречение обръща внимание предимно на т. нар. синтетични синтактични

⁴¹ Спрежението на **бѣти** е представено по-напред (Младенов и Бакалов, 1924:40-41).

⁴² Причастните форми на **бѣти** са склонени по-напред (Младенов и Бакалов, 1924:41-42).

⁴³ При представяне на глагола, глаголните времена и техните форми подходът на архим. Атанасий е по-различен. Той излага действителен залог за глаголите от 1-во и 2-ро спрежение, като в табличен вид представя сегашно време с глаголите **нѣхъ** и **хѣхъи**, а в бележки уточнява някои фонетични особености при спрежението и дава примери: **погтрѣдѣти – погтрѣдѣхъ, лѡбѣдѣти – лѡбѣхъ, звѣздѣти – звѣздѣхъ, ѡлѡкѣти – ѡлѡхъ, писѣти – пишѣхъ, ѡкѣти – ѡхъ, хотѣти – хоѣхъ** (Бончев, 1952:48-49). След това в табличен вид разработва минало несвършено време за 1-во и 2-ро спрежение, минало свършено и повелително наклонение (Бончев, 1952:50-53). След това отделя специална глава за глаголите без съединителна гласна: **бѣти, ѡти, бѣдѣти, дѣти, ѡдѣти**. Определя ги като глаголи по „трето (архаично) спрежение“, за разлика от Младенов и Бакалов, които ги наричат „неправилни глаголи“. В табличен вид архим. Атанасий разписва спрежението им в различните времена на изявително наклонение, а също и повелително наклонение, условно наклонение, желателно наклонение, причастията и тяхното склонение (Бончев, 1952:53-59). След това в табличен вид отделя място за сложните глаголни времена – минало неопределено време (перфектум), минало предварително време, бъдеще сложно време, както и условно и желателно наклонение (Бончев, 1952:59-62). Видовете причастия, тяхното образуване и склонение, страдателни причастия са обособени също в специална глава, също в табличен вид (Бончев, 1952:62-67). Накрая е поместено спрежението на глагола в страдателен залог, също в табличен вид (Бончев, 1952:68-69). Целият материал за глагол и причастия е разделен балансирано на 17 отделни уроци. Към този дял има 12 упражнения с изречения.

⁴⁴ У архим. Атанасий подходът към неизменяемите части на речта почти не се отличава от този на Младенов и Бакалов. Той определя 5-ти вид наречие „за питане“ – **ѡдѣ, къдѣ, почѣ**. Предлозите са също така накратко представени, както при Младенов и Бакалов. Интерес представлява главата за съюзите – Бончев ги определя като съединителни, противоположни, условни, причинни, допълнителни (изяснителни), заключителни. Най-важното в цялата глава е разглеждането на различните значения на съюзите **ѡче** и **ѡкѡ**, представени в отделни изречения (Бончев, 1952:69-71). Междуметията са изредени със съответните примерни изречения. В края на отдела има 1 упражнение с изречения – със задачата да се определят неизменяемите части на речта в изреченията.

1901). От трите речника, този към учебника от 1924 г. е най-кратък. Съдържа общо 655 лексеми.

На фона на написаното ново ръководство по църковнославянски език от Младенов и Бакалов в 1924 г. през 20-те години на 20-ти век в България са съставени и отпечатани редица църковнославянски богослужебни книги, което в значителна степен разширява кръга от текстове, които могат да бъдат използвани в учебния процес при преподаването на църковнославянско четене и църковнославянски език. В Кюстендил в 1921 г., в печатница „Изгрев“ е отпечатано учебно издание на часослова на църковнославянски език. В предговора се обяснява, че е издаден с учебна цел, но не се уточнява за какъв тип обучение е предназначен – дали за народните прогимназии или за духовните семинарии (Часослов, 1921). Благодарение на него обучаващите се по църковнославянско четене и граматика се запознават с основните църковнославянски текстове от денонощния литургичен кръг – вечернята, великото повечерие, малкото повечерие, полунощницата, утреньята, часовете и изобразителните⁴⁷. Това са най-насыщените текстове, необходими за работата на бъдещите псалти, четци и хористи. Благодарение на изучаването на часослова се получава значителен набор от църковнославянска лексика, която служи за добра основа при работата с текстове и би могла да послужи и в бъдещото обучение на учениците и курсистите. Няколко години по-късно – в 1924 г. е съставено и отпечатано и първото българско синодално издание на служебника на църковнославянски език⁴⁸. Служебникът е богослужебна книга предимно за свещеника и дякона, но тя също се използва активно в учебния процес по църковнославянско четене, църковнославянски език – запознава с евхологичните текстове, а също и по литургия. Придобитите знания са необходими за бъдещите певци, дякони и свещеници. Двадесетте години на 20-век са изключително силен период по отношение на църковнославянските печатни издания. Благодарение на печатницата на сестринството „Бял кръст“ в Курилския манастир край София само за 2 години – 1927-1928 са подготвени и осъществени изданията на четири големи по обем и важни църковнославянски богослужебни книги Служебник – 1928 г.⁴⁹, Требник – 1929 г.⁵⁰, Часослов – 1929 г.⁵¹, Цветослов – 1929 г.⁵² (Служебник, 1928; Часослов, 1929; Требник, 1929; Църковен цветослов, 1929). Всички тези издания са многотиражни и свободно достъпни за широк кръг читатели⁵³. Благодарение на тези църковнославянски книги стават достъпни и могат да се използват в учебния процес евхологичните текстове от требника, както и най-важните текстове от годишния неподвижен и подвижен богослужебен цикъл по минея и триода.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въз основа на направеното проучване на достъпните извори от 20-те години на 20-ти век се потвърди изказаното в началото на статията предположение, че обучението по църковнославянско четене в рамките на началното и основното образование през 20-те години на 20-ти век служи за много добра и стабилна основа за преподаването на църковнославянска граматика в средните духовни училища и позволява на учениците да разширят и обогатят своите познания. Това позволява те да се справят добре с практическата работа с църковнославянските богослужебни книги, но същевременно им помага и в работата със средновековни извори текстове.

БЛАГОДАРНОСТИ: Бих искал да изразя сърдечната си благодарност към

⁴⁷ Часословът е бил основна и насыщна книга в обучението по четене и в средновековните манастирски училища и в килийните училища през Възраждането, когато се нарича и „наустница“, тъй като материалът от него се е наизустявал.

⁴⁸ Българските издания на служебника си имат свои специфики и особености (Иванов, 2008:205; Йорданов, 2010:356).

⁴⁹ В основата му е първото синодално издание на Служебника от 1924 г.

⁵⁰ Различава се по състав и структура от изданията в 1910 г. требник.

⁵¹ Специфично и първо за България издание на часослова – съдържа в състава си и литургията. Има и много интересни типикарски рубрики според Типика на Константин Протопсалт.

⁵² Богослужебен сборник, съдържащ в състава си часослов, възкресен октоих, празничен миней, празничните служби от постния и цветния триод, катавасии, полиелеи и величания и др. Текстовете са на църковнославянски език, а типикарските бележки на съвременен български.

⁵³ Специално Църковният цветослов се продаваше по книжарниците почти до 2000 г.

библиотекарите от библиотека „Теология“ на Богословския факултет при СУ „Св. Климент Охридски“ г-жа Ружа Доновска и д-р Ангелина Петрова за указаното съдействие при работата ми в библиотеката.

ЛИТЕРАТУРА

- Бакалов, И. (1897). *Църковен славенско-български речник*.
- Божанов, А., д-р Хикс⁵⁴. (1926). *Богослужение за трети прогимназиален клас*.
- Бончев, архим. А. (1952). *Църковнославянска граматика със сборник от образци за превод и речник на църковнославянския език*.
- Василев, Т. (1889). *Славяно-българско речниче*.
- Генов, М. (1943). *Вероучение за трети прогимназиален клас*, 39–40.
- Гошев, прот. Ив. (1928). Рецензия на: Учебник по църковнославянско четене за първи клас от Ст. Цеков и С. Георгиев. *Църковен вестник*, (7), 81.
- Димитриевиц, Й. (1850) *Γραμματική της σλαβωνικής γλώσσης / Ερανίσθησα μεν υπο Ιωάννου Δημητριάδου, εκδόθεισα δε φιλοτίμω δαπάνη του πανιερωτάτου και σοφώτατου Μητρεποиту Σταυρουπόλεως Κυρίου Κωνσταντίνου του Τυπάλδου. Εις χρίσιν της εν Χαλκή Θεολογικής σχολής της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας. Εν Κωνσταντινούπολει. Εν τω Πατριαρχικώ τυπογραφείω. 1850.*
- Думев, В., Петкова, Р., & Димитров, С. (1932). *Българска граматика и черковно-славянски четива за първи клас на народните прогимназии*.
- Иванов, Ив. (2008). Литургически особености на служебника в практиката на Българската православна църква – между традицията и съвременността, 202–240.
- Йорданов, Д. (2010). Нововъведения в българския служебник. *Православие и постмодернизъм*, 354–364.
- Карагюлев, К. (1917). *Църковнославянско четене за 2-ри прогимназиален клас*.
- Карагюлев, К. (1932). *Българска граматика и черковнославянски четива. За втори клас на прогимназиите*.
- Карагюлев, К., & Бакалов, И. (1901). *Граматика на църковнославянския език със сборник от систематично наредени за граматичен разбор примери и образци и речник*.
- Карагюлев, К., & Барутчийски, С. (1926). *Българска граматика и черковнославянско четене за 1-ви клас на прогимназиите*.
- Кожухаров, Г. (1928). *Богослужение за трети клас на народните прогимназии*, 24–25.
- Михайлов, М. (2017). Синодални наредби: правна характеристика, функции и приложение. *Богословска мисъл*, (2), 53–61.
- Младенов, Ст., & Бакалов, Й. (1924). *Кратка граматика на църковнославянския език със сборник и речник*.
- Момчилов, Ив. (1865). *Граматика на старобългарския ѝезык по сичкото му развитие*.
- Партений, архим. (Зографски). (1859). *Кратка славенска граматика*.
- Пимен, митр. Неврокопски. (1984). *Отец иеромонах Неофит Рилски*.
- Румпос, Д. Й. (2007). *Български преподаватели и ученици в богословското училище на остров Халки 1844–1903*.
- Славейков, П. Р. (1868). *Начална книжка за черковно чтение*.
- Служебник. (1924).
- Служебник. (1928).
- Събев, П., Негенцов, Хр., & Станчев, К. (1904). *Закон Божи и славянско четене за четвърто отделение*.
- Требник. (1929).
- Требник. (1981).
- Хаджов, Ив., Атанасов, Т., & Атанасов, Анг. (1932). *Граматика и църковнославянски четива за първи клас на прогимназията*.
- Хаджов, Ив., Атанасов, Т., & Атанасов, Анг. (1932). *Граматика и църковнославянски четива за втори клас на прогимназията*.
- Хиксов⁵⁵. (1905). *Закон Божи със славянски прочит за четвърто отделение на*

⁵⁴ Д-р Хикс най-вероятно е псевдоним.

⁵⁵ Става въпрос за същия д-р Хикс.

основните училища.

Цеков, Ст., & Георгиев, С. (1928). *Учебник по църковнославянско четене за първи клас.*

Църковен цветослов. (1929).

Часослов. (1921).

Часослов. (1929).

Чукалов, С., & Василев, Ив. П. (1943). *Вероучение за втори прогимназиален клас*, 49,

52.

**МОНУМЕНТАЛНОТО ПАНО В СГРАДАТА НА ПЛОВДИВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ, ФИЛИАЛ СМОЛЯН**

Мария Петкова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, филиал Смолян

**THE SGRAFFITO MURAL IN THE BUILDING OF PLOVDIV
UNIVERSITY AT SMOLYAN**

Maria Petkova

University of Plovdiv Paisii Hilendarski, Smolyan Branch

Abstract: The sgraffito mural in the entrance hall of Plovdiv University's building in Smolyan is impressive. Astonishingly, none of the current or previous staff at this branch of the University, which used to be a Teachers' College in Smolyan up to 27 years ago, knew who the author of this monumental work was. There are no documents related to this mural in the University archives nor in the State Archive collections in Smolyan. There is, however, a monogram on the mural – stylized initials MH and the year 1979. After many inquiries, interviews, messages to artists, art students, critics, and a comprehensive online search, it was established that this mural was named *Bulgaria* and was designed by the great Bulgarian ex-patriot artist, who emigrated to Austria in 1960, Marko Hadjikolev (1924-2010), also known as Marko Kolev.

Keywords: Marko Hadjikolev, Marko Kolev, sgraffito, Plovdiv University at Smolyan

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Трудно е да си представим, че толкова впечатляващо по въздействие и по размери декоративно пано в университетска сграда – в един храм на знанието, съществува повече от 45 години с неизвестен автор. Неговите внушителни фигури от историята на България са посрещали и изпращали хиляди студенти, бъдещи учители и други професионалисти. Преминавали са край паното стотици преподаватели, педагози, учени и изследователи. Някои от тях неизбежно се запитват: „Кой е създал тази монументална творба? И защо не знаем?“ Защото автор е големият българо-австрийски художник Марко Хаджиколев, който през 1960-та година се установява във Виена и е обявен от българските власти за „невъзвращенец“ (Инджов, 2002).

Марко Хаджиколев, известен също и като Марко Колев, е роден в много бедно семейство през 1924 година в Дедеагач, днешен Александропулос в Северна Гърция. Едва четиригодишен, Марко пристига с родителите си в Пловдив, където учи и работи. Завършва Художествената академия в София при знаменития проф. Илия Бешков, специалност „Илюстрация и оформление на книгата“. Срещата със скулптура Александър Гигов, който е задържан в лагера „Белене“ през 1960 г., се оказва съдбовна за Марко. Научавайки от своя приятел, че името му е в списък на обречени поради различните политически възгледи, които изповядва, Марко заминава за Виена, където започва да учи в Академия на изкуството. Става член на Съюза на австрийските художници. Участва в различни изложби, продава свои творби на галерии и колекционери от цял свят. За първи път се връща в България през 1990 година, когато отново придобива българско гражданство. Прави своя голяма ретроспективна изложба в Пловдив през 2002 г. (Инджов, 2002). През 2006 година дарява 200 свои произведения на Фонд „13 века България“ с дарителската воля те често да се показват на публиката. Така още същата година 40 от тях са представени в изложбата „Графики и

живопис на Марко Хаджиколев“ в София (Министерството на културата, 2006), а през 2016 година и в Трявна (Галерия „Гъбенски“, 2016). Художникът почива на 86-годишна възраст през 2010 година. През 2017 година в Пловдив, австрийски колекционери представят изложба в памет на Марко Хаджиколев със съдействието на виенската галерия Гамма (Градска художествена галерия – Пловдив, 2017).



„България“ на Марко Хаджиколев в ПУ, Филиал – Смолян, бивш Учителски институт
Снимка: Мария Петкова

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

През 2022 година, по повод 60-тата годишнина от създаването на Учителския институт в Смолян и 25-тата годишнина от преобразуването му във Филиал на Пловдивския университет, се активизират усилията да се открие авторът на паното – сграфито в неговата сграда. Въпросите към бивши преподаватели и служители, към местни художници и културни дейци обаче не дават резултат. Старши асистент Катя Савова, художник и бивш дългогодишен преподавател по изобразително изкуство в Учителския институт разказва, че е обяснявала на студентите техниката „сграфито“ и са разглеждали паното, но не помни автора (лична комуникация, 2022). В архивите на Филиала няма никакви документи за това пано, нито във Фонда на Учителския институт в Държавен архив – Смолян (фонд 888). Двете книги за историята на Учителския институт, на Димитър Чолаков (2004) и на Георги Казалиев (2007) също не споменават декоративното пано. За съжаление, Художествената галерия, Регионалният исторически музей, отдел „Изкуство“ и отдел „Справочно-библиографски и Краезнание“ на Регионалната библиотека – Смолян също нямаха никаква информация за нашето пано.

Мистерията започна да се разплита едва когато към края на 2023 г. се допитахме до проф. Ружко Челебиев, почетен гражданин на родния му град Смолян, автор и изпълнител на други такива пана в града и областта. Заинтересован, проф. Челебиев лично посети нашата сграда, разгледа и анализира паното и ни даде съвети за неговото осветление. Той също посочи, че проектът за това пано явно не е правен за нашата архитектурна среда, а пригоден в последствие, тъй като има застъпване в чупките на стените и един празен, измазан участък в края. Макар че и той, който по неговите думи познава всички декоративно-монументални

творби в региона (лична комуникация, 05.12.2023), първоначално не знаеше за съществуването на нашето пано, като преподавател в Художествената академия в София ни свързва със студента Стефан Кристиан Спасов. Спасов е дизайнер и автор на проекта „Забравената цивилизация“ за изследване и документиране на архитектурни и монументално-декоративни паметници от периода 1949-1989 г. (The Forgotten Civilization, n.d.). С огромна енергия и страст той пътува до различни населени места в България, снима, проучва и разполага с внушителна база данни за стотици творби, тяхното местонахождение, автори, изпълнители, техника и година на създаване. Помни невероятно много от тях и успява да сравни стилове, елементи, подписи и дати, познава местните институции и знае къде съществуват картотеки на монументалните произведения и кой ги поддържа – общините или исторически музеи и др. За съжаление в Смолян такава картотека няма и би било прекрасно да се създаде.



Марко Хаджиколев
Снимка: вестник „Труд“



Монограмът на Марко Хаджиколев
сградата на ПУ, Филиал – Смолян
Снимка: Мария Петкова

Според Стефан Спасов авторът на нашето сграфито е „пловдивският художник от Виена“, Марко Хаджиколев, известен и като Марко Колев (лична комуникация, 14.01.2024). Това име напълно съвпада с монограма МХ, изписан на паното. Образите от паното и стилът също съвпадат с други творби, за които се знае, че са негови: в болницата и в училище в гр. Исперих и на външна стена в с. Орешак, което е реплика на нашето. Монограмът е идентичен на много други, поставени на по-късни творби от Виенския период на Хаджиколев, видни от различни търгове онлайн (Deutsch Auktionen, 2015; Deutsch Auctioneers, 2021) и в каталога на единствената му самостоятелна изложба, която той прави в България приживе (Инджов, 2002). От този каталог разбираме, че сграфитото в Смолян се нарича „България“ и че авторът определено е Марко Хаджиколев: откриваме нашето пано изброено на задната корица на каталога като „Сграфито в Учителския институт в Смолян“. Но все пак остава въпросът за годината, изписана под монограма на самото пано, 1979 или 1976, отпечатана в каталога. Знаем, че Марко Хаджиколев напуска България през 1960 година и не се завръща до 1990 година, след политическите промени у нас. Същевременно през този период се правят негови монументално-декоративни пана в България, има и негови картини, които участват в изложби през 70-те години (например Хаджиколев, 1971 и Хаджиколев, 1972). Как е възможно това за един „невъзвращенец“?

Едно предположение е, че картините и проектите за паната са стари, от преди 1960 г. а по-късното изпълнение на монументалните творби е от колеги на Марко Хаджиколев. Дори може да се досетим кои вероятно са реализирали смолянското сграфито. По спомени на Виолета Асенова, бивш служител в Учителския институт, това са били двама мъже, но за съжаление не помни имената им (лична комуникация, 2022). Интересно е, че точно сграфито със същото название, „България“ в училище в гр. Исперих е подписано с „Художник-проектант Марко Хаджиколев, художници Никола Ковачев и Желязко Данаилов, 1978“. Има и друго сграфито, „Животът“ в болницата в гр. Исперих, пак изпълнен от Желязко Данаилов,

на което е бил поставен същият монограм МХ – за съжаление вече замазан, виждаме го единствено на стари снимки на Стефан Спасов (лична комуникация, 19.01.2023). Възможно е един и същ изпълнител, Желязко Данаилов, да го е поставил от уважение към автора. За съжаление и тримата художници вече не са между живите, но може да се потърси връзка с техни наследници и приятели за повече яснота по въпроса.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Благодарение на Стефан Кристиан Спасов и на неговия проект “The Forgotten Civilization” (n.d.) колективът на Пловдивския университет, Филиал – Смолян, вече знае много повече за създателя Марко Хаджиколев и изпълнителите, вероятно Желязко Данаилов и Никола Ковачев, на нашето внушително пано. В резултат на дългото ни проучване се заражда идеята да се снимат, опишат и картотекират декоративно-монументалните произведения на изкуството в Смолянска област. Особено сме благодарни и на проф. Ружко Челебиев, без когото нямаше да съберем цялата тази информация. И така детективската работа за пълното разгадаване на мистерията продължава. Как е поставен тук монограмът на Марко Хаджиколев в негово отсъствие? Защо датата под монограма е 1979, когато авторът е бил в чужбина? Една отминала епоха все още ревностно крие своите тайни.

БЛАГОДАРНОСТИ: Настоящата разработка е осъществена с финансовата подкрепа на Фонд “Научни изследвания” на ПУ “Паисий Хилендарски” в рамките на проект “Проучване на природни, демографски и културни ресурси в региона на Западни Родопи като потенциал за устойчиво развитие”, договор ФП 23-ФС 003 и проект „Акустика на речта“, договор СП 23-ФС-003.

ЛИТЕРАТУРА

Галерия „Гъбенски“. (2016). *Графики и живопис на Марко Хаджиколев и малка пластика, скулптура на Иван Колев* [Изложба 23.03.2016]. Трявна.

Градска художествена галерия – Пловдив. (2017). *Памет за Марко Хаджиколев* [Изложба 10.04.2017]. Пловдив.

Инджов, Д. (2002). *Марко Хаджиколев*. Дружество на пловдивските художници. [Изложбен каталог].

Казалиев, Г. (2007). *Учителският институт в Смолян: Създаване и развитие 1962–1997 г.* Принта-КОМ.

Министерство на културата. (2006). *Графики и живопис на Марко Хаджиколев* [Изложба 23–30.11.2006]. София.

Учителски институт „Дичо Петров“ – Смолян. *Фонд 888*. Държавен архив – Смолян.

Хаджиколев, М. (1971). *Семейство* [смесена техника]. Обща художествена изложба „Човекът и трудът“, София.

Хаджиколев, М. (1972). *Калоян – битката при Одрин* [смесена техника]. Втора национална изложба на историческа тема, Велико Търново.

Чолаков, Д. (2004). *Смолянският учителски институт – моя гордост и съдба*. Филиал на ПУ „Паисий Хилендарски“ – Смолян.

Deutsch Auktionen. (2015). *Marko Hadjikolev sold at auction prices: A couple*. Retrieved December 11, 2024, from <https://www.invaluable.com/artist/hadjikolev-marko-nujmyw1xrb/sold-at-auction-prices/>

Deutsch Auctioneers. (2021). *Marko Kolev: Autoportrait; Bill and Monica; Male figure*. Retrieved December 11, 2024, from <https://www.mutualart.com/Artist/Marko-Kolev/04A34E85987E1DF6>

The Forgotten Civilization. (n.d.). [Facebook page]. Facebook. Retrieved December 12, 2024, from <https://www.facebook.com/theforgottencivilizationbg>

СКОТОВЪДНИЯТ ОБИЧАЙ КРАВЕШКИ МОЛИТВИ КАТО ЧАСТ ОТ ДУХОВНАТА КУЛТУРА НА СЕЛО МАЛЕВО, ЧЕПЕЛАРСКО

Марина Хаджииванова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE PASTORAL CUSTOM OF COW PRAYERS AS PART OF THE SPIRITUAL CULTURE OF THE VILLAGE OF MALEVO, CHEPELARE

Marina Hadjiivanova

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Abstract: In the article we present the rich millennial culture of the village of Malevo. We emphasize the fact that pagan, Muslim and Christian traditions have been preserved in this valley, Dolen Rupchos. We point out the presence of numerous and well-maintained chapels in the village area. We especially describe the chapel of St. Vlasius, the local patron of livestock. We analyze the sequence of actions that make up the celebration of the local custom of cow prayers. We emphasize the importance that Mesnians attach to birth in general. We also trace the similarities and differences in observing the unique local rite of Cow Prayers and the traditional rite of birth for women. We note the modern depopulation of the area and the disappearance of animal husbandry, which for millennia provided a livelihood to the people who inhabited this geographical area. The customs related to the celebration of Saint Vlasius, who is considered the patron saint of animals, are presented. The animals and of the oxcart haulers and the oxen in general.

Keywords: culture, historical heritage, traditions, customs, birth, animal husbandry, cow prayers, milk

1. ВЪВЕДЕНИЕ

В статията разглеждаме културата, историческото наследство, традициите, обичаите при раждане на деца и също така отелването на кравите в животновъдството. Представяме съществуващите поверия, свързани с добива на мляко и най-вече местния обичай „кравешки молитви“. Анализираме последователността от действия, които изграждат честването на местния обичай, който местните жители наричат „кравешки молитви“.

Село Малево е част от общ. Чепеларе, разположено в родопската котловина Долен Рупчос. Селото е от края на XVII в. Въпреки превратностите, битовите несгоди и топящото се население понастоящем селото е живо, сгъшено сред дъхавите борови гори на планината.

Хората в селото смятат себе си за ревностни християни. Днес те продължават да имат силна вяра и много параклиси – близо 90 храма. Според местните исторически източници най-старият параклис в Долен Рупчос (Ропката) е Св. Власий. Изграден е през 1913 г. Тогава се намирал на 1 км от Малево, а понастоящем е първата сграда на селото. Празникът му по стар стил се е чествал на 24 февруари, а по нов се празнува на 11-ти февруари.

Свети Власий е покровителят на животните и на извозвачите с волски коли и като цяло воловарите. Според написаното от краеведа Данко Попов в параклиса се отслужвал молебен от осем свещеници. На празника ставал голям събор, на който се събирала цялата Ропка. Идвали гости от съседните села – Орехово, Павелско, Хвойна, Косово, Лилково, Ситово. Поради събирането на толкова много миряни, курбанът бил от вол. По време на веселбите след водосвета, моми и ергени представяли гимнастически игри, които стават известни като юнашки. Виели се четири различни кръшни родопски хора на поляните около параклиса

(Попов, 1943).

В статията представяме един старинен скотовъден обичай, характерен със своите елементи само за Малево. Централно място при него заема именно светецът Власий и споменатият в предните редове параклис в селото.

Скотовъдството е характерен поминък за района на Долен Рупчос. Животните са на почит във всяко семейство, възприемат се като част от него. Млякото от едрия и дребен рогат добитък и производните му – сирене, извара, кашкавал, намират централно място в бита и на трапезата на малевци. Кравата е в центъра на трудов обичай, носещ името „кравешки молитви“. Обредът е известен още като „пити“ и е свързан с опазване здравето на майката и приплода и увеличаване млечността на животното. Обичаят „кравешки молитви“ обособява в най-голяма степен местната традиция и култура. В село Малево ритуалът се отличава с много повече елементи спрямо останалите населени места в района, характеризира се с разгърнатост. В съседните села се раздава храна след отелването на кравата. В Хвойна, Павелско и Орехово на третия ден след отелването на кравата стопанката раздава пита и коластра из махалата, като запазва едно късче от питата за кравата, за да има мляко. Само в село Малево се слага и обредна трапеза вкъщи (Янков, 2006: 175). Отелването на кравата е събитие с много голяма важност за стопаните. Малевци сравняват пристигането на телето с раждането на детето. Двете житейски събития имат сакрален характер за тях. Само по себе си раждането е неразривно свързано с надеждата за благополучие и щастие. С появата си детето и телето изграждат само положителни очаквания в семейството – здраве в къщата и сред животните, плодородие от обработваемите земи, увеличение на паричните възможности.

Обичаите при отелването на кравата започват с първото доене, което се назовава с диалектната лексема „църкноване“. Това е ритуално доене, при което струята мляко преминава през специално изпечено за целта кравайче, наричано „куклица“. Куклицата е кравайче, замесено от брашно, към което се добавя вода с повече сол. След това първо издояване специалното кравайче се дава на кравата да го изяде. Куклицата се изяжда от кравата след като е издоена, а по-голямото количество сол е за кърмене на животното след отелване. Вярва се, че с този ритуал ще се повиши млеконадоят.

Фактът, че се използва продукт от брашно (кравайчето) съвсем не е случаен. Брашното е основната съставка на хляба – свещената храна, която съдържа идеята за раждането. То се смесва с водата, като двете символизират живота. При замесването на хляб, извън приготвянето на куклицата, по правило се добавя и квас, който също олицетворява живота, новото начало.

С появата си животното се захранва с т. нар. „коластра“. Коластрата е първото сварено мляко, което има жълтеникав цвят. Наситено е с минерални вещества, белтъчини, мазнини, витамини и има вид на извара. Млякото е коластра до третия ден от отелването на кравата. Телето се захранва в самото начало именно с коластра, за да „фане курсак“ или „да фане мая“. Тук се има предвид, че след като се дава на телето високохранителният продукт, то ще „прихване“ от силата, здравето и плодовитостта на майката. Животното ще изгради имунитет, който ще го пази. При мюсюлманите в тази част на Родопите от първото мляко задължително се сипва на кучето, което е пазачът на дома и животните. Защитата на обора се допълва с поставяне на подкова над входната врата. Заоблената част сочи надолу, за да не се допускат злото.

Купува се червена връв от коноп или вълна. Плащането за нея се извършва с точни пари, не се допуска връщане на ресто или пазарлък за цената. От три върви се изплита плитка, която се поставя в чаша с вода, след което се прочита молитва отправена към Аллах, от най-възрастната жена в семейството – баба. Плитката се завързва на единия рог на кравата, на шията или опашката ѝ, но задължително на три възела. Ритуалът се извършва по същия начин и при новороденото теле. Заложено е вярването, че виждането на кравата и телето след появата му може да донесе уроки. Те могат да бъдат провокирани както от завист и злоба, така и от възхищение. Затова винаги след виждане на кравата, новороденото теленце или издоеното мляко се казва „машалла“. Не се споделя никому за количеството мляко, което дава животното, за да няма завист.

Прави впечатление, че в християнско Малево и в мюсюлманските села в близост до

Ропката ритуалните елементи при първото издояване след отелването се характеризират с разлики. При мюсюлманския обичай съвсем не говорим за раздаване на храна. Няма и събиране на хора в дома, в който се е умножил добитъкът

По-горе се спомена за слагането на обредна трапеза в Малево, което отличава обичая и от този в съседните села – Павелско, Хвойна и Орехово. Стопанката подканя съседи с „Ялате да наломим на кравата“ или „Ялате на пити“ (Янков, 2006: 175). Поканата е само към жени, които идват в дома, където има новородено теле. Всяка носи нещо хлябно (брашно или трици), познато като „ухлебица“. Вярва се, че ако жена дойде с празни ръце, кравата може да „прекапчи“ – да изгуби млякото си. В дома на стопанката се вари коластра. Приготвя се „мисирьова трахна“ – постно ястие със счукана царевица.

Освен това на трапезата присъстват варива като леща, фасул и „бурания“. Буранията е ястие от кисело зеле и булгур. Стопанката приготвя пита с квас, украсена с натиск от вилица. На средата е изобразен кръст. Върху питата се слага чиния с коластра и се пали свещ, прекадява се с тамян. Всяка гостенка отчупва „залушка“ (парче хляб) и казва „Св. Власий да пази кравата“ или „Вир на крава – мир на теле“. След това топва в коластрата и наломеното парче от питата се дава на кравата. Останалото от питата е за хората. Наричанията около трапезата са за здравето на телето и кравата и увеличаване на млечността ѝ, но в тях се споменават и стопаните, и берекета в къщата. Накрая гостенките не вземат от коластрата, тъй като се вярвало, че мляко не се вади навън, защото все още „не е наложено на Св. Власий“. В противен случай кравата може да изгуби млечността си.

При обредната трапеза мъже не се допускат. Ако се случи така, че се появи мъж, той бива изгонен. Причината да присъстват само жени вероятно произтича от факта, че раждането е свято дело на жената и само тя има правото да отбележи събитието официално. Целта е телето да се скрие от чужди очи, за да не бъде „урочасано“, подобно на криенето на новороденото дете. При тази обредност, характерна за Малево, се открива ясна взаимовръзка между някои ярвания при раждането на жената и на кравата.

Кравешките молитви се осъществяват на третия ден от появата на телето. До тогава млякото остава коластра. На десетия ден от раждането на телето се прави „ломенето“ на параклиса „Св. Власий“. Домакинята заквасва мляко и приготвя обреден хляб. Той представлява хлябна пита със средни размери – около 35 см. Домакинята използва част от тестото на хляба, за да украси горната му част с фигури, изобразяващи глава на говедо, венче или чан. След като питата е готова, се завива в месал. Той представлява домашна ръчно тъкана кърпа. Приблизителните ѝ размери са 60x60 см. В повечето случаи основният цвят на месала е бял. Може да има шевици по четирите страни и често кърпата завършва с пискюли – конци, завързани в снопче. Издоеното краве мляко се сварява и заквасва в кабрица или малко бакърче. Бакърчето е съд, изработен от мед или калай. Кабрицата е също съд, но дървен, опасан от метални пояси, затваря се с капак и има вместимост около 2 л.

Питата, наричана „Боговица“ (Радка Николова Терзиева, 57 г., с. Малево) заедно със заквасеното мляко, се взема и отнася на параклиса „Свети Власий“. Те се оставят във вътрешността на дървена маса до иконата на светеца. В средата на питата с нож се прави кръст, в който се поставя запалена свещ и се изрича молитва за закрила на добитъка: „Милостиви и всеблагословни Господи Исусе Христе, Боже наш, Ти премъдро си създал всяка земна и чувствена твар. Ти изливаш Своите щедрости върху всичките Си създания и с всеблагия Си Промисъл се грижиш за всички невеществени и веществени, словесни и безсловесни, одушевени и неодушевени създания от най-първите до най-последните. Ти отваряш ръката Си и изпълваш всичко с благоволение. Ти произрастваш трева за добитъка и зеленчук за нуждите на хората. Ти в старо време си запазил от смъртоносен мор добитъка на израилтяните и си поразил първородените на египетския добитък. Ти си победил имашия власт над смъртта. Затова на Тебе, Единичкия, се моля: послушай това мое моление и изгони всяка смъртоносна болест и всяка вреда от добитъка, потребен на твоите раби, и дай, Господи, на всички Твои люде, траен мир, умножение на добитъка, изобилие на житото, виното и маслото, също прощение на греховете ни, душевно и телесно здраве и спасение в Твоето небесно Царство. Амин!“ (Православен молитвеник. Витезда: 305. Молитвата би трябвало да се чете от попа, но поради намаляващото население и останалите макар и малко животновъди в района тя (молитвата) се чете от стопанката на добитъка. Тази трансформация

на обредните роли отразява адаптацията на традициите към съвременните условия, при която стопанката поема духовната функция, за да се запази жив ритуалът въпреки отсъствието на свещеника.

Когато свещта изгори напълно, от Боговицата се отчупва парче, което се потапя в заквасеното мляко. Този ритуал се нарича „наломване“ или „ломене“ – даряване на светеца Свети Власий. След това покритото с мляко парче хляб се изяжда. Последва отчупване на друго парче от обредния хляб, като се отива до реката, която местните наричат Голяма ряка. Парчето хляб се потапя във водата с вярването, че така млякото на кравата ще тече като река. Самият параклис „Свети Власий“ е построен там, където се събират реките, идващи от Малево и Орехово. Мястото явно не е избрано случайно, защото там количеството вода се увеличава значително. В района на параклиса се къса трева и заедно с ломката (парчето от обредната пита, потопено в реката) и млякото се занася в къщата на стопанката. Парчето от питата се изяжда от кравата, а останалото от нея се разделя между останалите животни в обора. Тъй като хлябът е вече осветен, се вярва, че добитъкът ще бъде здрав и плодовит през годината.

2. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Има пряка връзка между ритуалите, обозначаващи колективните обредни практики при кравешките молитви и женските молитви (извършвани от жени с цел изпросване на здраве, плодородие и закрила), характерни за района Рупчос. Според изследванията на Маргарет Димитрова (Димитрова, 2014) молитвите за родилки споделят структура и функция със сродни обреди като „Кравешки молитви“, където жените играят ролята на посредници между сакралното и земното. Раждането на детето и телето се празнуват на третия ден от събитието. Ястията са фасул, мисирьова трахна и леща, като в основата е хлебната пита. Паленето на свещ върху нея, прекадяването с тамян и разчупването на хляба (ломенето), също са идентични за двата обряда. Гостите, които са поканени, носят ухлебица за кравата и „укуска“ за майката. Укуската е някакъв вид храна, която се дава даром, за да се укуси, опита, изяде. Присъстващите са само жени – близки роднини и съседки. Наричанията и молитвите са насочени към здравето на майката и детето; на кравата и телето, за плодородие и изобилие.

При обичая „кравешки молитви“ се открива богата ритуалност и стриктно спазвано свещенодействие. Този факт ясно показва, че скотовъдството е заемало централно място в живота на хората от Долен Рупчос. Белег за това е и поставянето на кравата и жената на пиедестал. Местните ги издигат като най-висши символи на живота, берекета и новото начало. Част от информацията в статията е предоставена от местните жени Йорданка Маринова Янкова, 64 г. и Неда Атанасова Дамянова, 71 г. с. Малево.

БЛАГОДАРНОСТИ: Изследването е осъществено с финансовата подкрепа на проект „Акустика на речта“ СП23–Ф–СМ–003 към Поделение НПД на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.

ЛИТЕРАТУРА

Димитрова, М. (2014). *Средновековни молитви за родилки – критическо издание*. София.

Попов, Д. (1943). *За наука, изкуство и бит – минало в Родопската област*. София: Вестник Родопа.

Янков, А. (2006). *Делници и празници в живота на българина*. Варна: Зограф. Православен молитвеник. Витезда.

ИНОВАТИВНИ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ТЕХНОЛОГИИ И ПОДХОДИ В СЪВРЕМЕННАТА ВОКАЛНА ПЕДАГОГИКА, НАСОЧЕНИ КЪМ УСВОЯВАНЕ НА ОСНОВИТЕ НА ПЕВЧЕСКОТО ИЗКУСТВО

Милена Костова-Гърбачева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

INNOVATIVE PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES AND APPROACHES IN CONTEMPORARY VOCAL EDUCATION FOR MASTERY OF FUNDAMENTAL SINGING TECHNIQUES

Milena Kostova-Garbacheva

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Abstract: The report focuses on the specific application of innovative pedagogical technologies and approaches in contemporary vocal pedagogy and examines in detail the problem of effectively mastering fundamental singing techniques. It explores individual, interdisciplinary, and synthetic approaches as core methods in creating a comprehensive and adaptable framework for modern vocal education. These approaches collectively foster a complex skill set, enabling students to develop technical precision and artistic expression in modern vocal training.

Keywords: vocal pedagogy, innovative pedagogy, singing, pedagogical approaches

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Съвременната вокална педагогика е специализирана, мултидисциплинарна предметна област, спомагаща формирането на умения и навици за правилна и здравословна употреба на гласа. Днес вокалните педагози прилагат в практиката си множество иновативни вокално-педагогически технологии, които интегрират както различни принципи и елементи от класическите утвърдени вокални методики, така и нови педагогически инструменти и стратегии. Този обширен подход сам по себе си може да бъде разглеждан като иновативна педагогическа стратегия, приложима в груповото и в индивидуалното вокално обучение на ученици от различни възрасти, в присъствена среда или при дистанционно обучение. Докладът систематизира иновативните вокално-педагогически технологии в две основни категории – технически-ориентирани и адаптивно-творчески и разглежда трите различни подхода – индивидуален, интердисциплинарен и синтетичен, като иновативни педагогически технологии, приложими в дейностите, насочени към формиране на навици и умения за усвояване на основите на певческото изкуство.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

Различните вокални методики си служат със сходни педагогически инструменти при работа с гласа. Наталия Афеян в книгата „Холизмът във вокалната педагогика“ описва вокалното обучение като „комплицирано, често противоречиво и изключително отговорно занимание, което, от една страна, не може да не се облекне на традициите и постиженията на педагогиката през последните пет-шест века, а, от друга, е задължено да се самоактуализира и дори да предвижда ситуациите на обозримото бъдеще“ (Афеян, 2014). Безспорно технологичният напредък на света днес е основна линия за реализиране на иновации във всички сфери на човешкия живот. Разнообразието от съвременни технологии дава възможност на вокалната педагогика да се развива, променя и обновява постоянно. Тя е

изключително адаптивна наука и нейните инструменти и технологии кореспондират на спецификата на съвременните разбирания за естетика и постижения в музикалния свят. Трансформацията и иновацията в концепцията за вокална педагогика са незаменими звена в иновативното вокално обучение. Традиционните педагогически технологии за формиране на вокални умения и навици все по-често и успешно се интегрират в иновативните похвати за постигане на конкретни педагогически резултати в различни области на певческото изкуство. Иновативната вокална педагогика се изменя и развива постоянно. Новите технологии превземат всички сфери от живота, включително и образователната, а съвременното общество се движи в синхрон с новия хардуер и софтуер, който постоянно се променя и навлиза все по-дълбоко в ежедневието. Въпреки това, вокалната педагогика си служи с класическите традиционни вокално-педагогически технологии, утвърдени във времето и практиката, но новият музикален свят изисква тяхното модернизиране и приспособяване.

Докладът предлага теоретичен модел на иновативните вокално-педагогически технологии (Приложение 1) и ги систематизира в две основни категории, спрямо методите им на приложение: технически-ориентирани и адаптивно-творчески ориентирани методи и технологии:

- **Технически-ориентираните вокални методи и технологии, изцяло зависими от електронни устройства, програми, приложения и специализирана апаратура** поставят фокус върху педагогическото приложение на новите съвременни технически устройства (компютри, телефони, таблети, рекордери, музикална апаратура, звукозаписна и звукомоделираща техника), както и разработеният софтуер, с който те оперират. Създават се нови технологии за вокално обучение, изцяло базирани на употребата на технически устройства, компютри, програми и приложения. Тези нови педагогически технологии не могат да бъдат реализирани без наличието на конкретното електронно устройство или програма, за която са създадени. Техническата грамотност и умения на педагозите са от ключово значение при този вид преподаване. В тази категория иновативни вокално-педагогически технологии се разглеждат и мобилните устройства и приложения, широко разпространени днес, особено в дистанционната или хибридна форма на обучение.
- **Адаптивно-творчески ориентираните методи и технологии, независими от електронни устройства, програми, приложения и специализирана апаратура** обобщават един по-комплексен поглед върху методическото приложение на определени педагогически методи и технологии в контекста на допълване и видоизменяне на вече съществуващи вокални методики, практики и системи за вокално обучение. А именно модернизиране на съществуващи и утвърдени методики и техните принципи, което не изключва и употребата на дигитална техника. Този подход не разглежда самото техническо средство, устройство или програма, а методите за адаптиране на традиционната вокална педагогика към нуждите на съвременните ученици с цел подобряване на качеството и повишаване на ангажираността. Адаптивно-творческият компонент се характеризира с „наличието на интерес и потребност от професионално творчество, умения да интегрира елементи от традиционните технологии, да създава нови технологии на вокално обучение.“ (Ovcharenko et al., 2020). Тази категория иновативни вокално-педагогически технологии са независими от електронни устройства и програми, но могат да бъдат прилагани и чрез технически средства.

Двете описани групи иновативни технологии, разделени спрямо фокуса и начините си на прилагане, са динамични и силно променливи. Техническият прогрес на днешния свят ги заставя да бъдат гъвкави, приспособими и комплексни. Те са общовалидни за всички различни посоки на вокално-педагогическа работа и си служат с три различни подхода като иновативен педагогически инструмент – индивидуален, интердисциплинарен и синтетичен, приложими във всички форми на вокално обучение – индивидуално, групово, присъствено, дистанционно, хибридно.

Индивидуалният подход е едно от основните решения на проблемите във вокалното обучение, които предоставя иновативната вокална педагогика. Той дава възможност за

преустройството на системата за вокално обучение, нейното тясно персонализиране, което поставя в центъра ученика и неговите индивидуални потребности и ниво на развитие. Индивидуалният подход се базира на различни характеристики на учениците – физически, психологически, възрастови, социални, културни и дава възможност за системна и целенасочена работа в конкретни области. Този подход на преподаване е изключително адаптивен в учебната практика и постоянно преразглежда и усъвършенства, с цел укрепване на естетическите стандарти и практическите способности на учениците. Личните характеристики на ученика, заедно с подробния анализ на гласовите му данни, видовете вокална система, по която се обучава и дейностите, включени в нея – солово или хорово пеене, стилове и жанрове, включени в обучението, до тук винаги са били допълнителни фактори, но днес, иновативната вокална педагогика ги стандартизира като цялостна система на обучение. В настоящето преимуществата на този педагогически подход могат да бъдат добри практики в съответствие със способностите на ученика и ефективни инструменти за подобряването на неговите вокални умения. Този подход в иновативната вокална педагогика си служи с разнообразни инструменти за работа, независимо от формата на обучение – индивидуална или групов, присъствена или дистанционна. В груповите занимания също се реализира ефективно индивидуален подход. Методологията на подхода се базира на детайлно познаване на личните възможности на учениците след провеждане на изследване, наблюдение или педагогически експеримент; внимателно проучване на техните предпочитания и правилен подбор на увлекателни, в същото време систематични, стъпки за въвеждането им в утвърдените теоретични и практически модели. Програмите за обучение и методите на преподаване се усъвършенстват, развиват и обогатяват постоянно, като специалната връзка между вокалния педагог и неговите ученици може да се разглежда от една страна като личностно-ориентираната перспектива за усъвършенстване на таланти, и от друга – преустройство и обновяване на личната идея за преподаване.

Интердисциплинарният подход в иновативното вокално обучение поставя фокус не само върху задачите на ученика и тяхното крайно изпълнение. То цели добиването на нови умения и знания, придобити като опит от други дисциплини. В иновативната образователна среда учениците получават знания не само чрез стандартите в конвенционалната рамка на програмите на обучение, но и чрез реструктуриране и свързване на знанията от различните предмети. Новите подходи в тази посока са комплексни, многопластови и обединяват различни елементи от вече утвърдени методи и технологии за развиване на гласа. Интегрират различни познати дихателни и двигателни техники от други области като спорт, йога, театър, танци. „Музиката не е един елемент. Интегрирането на други елементи като език, танц, пеене и природни звуци правят музиката по-пълна. Следователно изборът на учебни материали не трябва да се ограничава до фиксиран репертоар. Преподаването трябва да се основава на действителната ситуация, т.е. за по-пълно мобилизиране на интереса на учениците.“ (Lei Fu, 2020)

Качеството на образованието днес се фокусира върху култивирането и цялостното изграждане на компетентности у учениците, а не върху единични умения. Интегрирането на елементи от други области или други изкуства значително подобрява и повишава мотивацията, музикално-слуховите и музикално-интерпретационните умения на учениците. Интердисциплинарното обучение, като иновативна образователна дейност, дава все по-добри резултати в различните образователни области, включително и във вокалната педагогика. Иновативното вокално обучение позволява интегрирането на много други предметни области – физика, география, литература, история, физическо възпитание, изобразително изкуство, чужди езици. Всички те задълбочават разбирането за музикалното изкуство, а взаимодействието на пеенето с други учебни дисциплини, създава ситуации в музикалното обучение, подпомагащи и оптимизиращи вокалното развитие и практическите способности на учениците.

Синтетичният подход в иновативната вокална педагогика комбинира различни педагогически инструменти от вокални методики с разнообразна идеология, приложими с или без помощта на технически средства и дигитални устройства. Цялостното изграждане на изпълнителите налага прилагането на различни и нови методи за работа. Разбиранията за пълноценно звучащ глас и лекота в звукообразуването не се променят във времето,

независимо какви са модните тенденции и използваните вокално-педагогически технологии в обучението на певеца. Въпреки непрестанното придвижване в посока иновации, вокалните педагози все още до голяма степен се придържат към установени практики и методики на преподаване, обогатени и силно разширени. Вокалната педагогика днес разглежда изпълнителското изкуство като сбор от всички негови елементи. Всеки един от тях – физиология, психология, естетика, философия, има своята функция и значение в крайния резултат. Нито един от елементите „не би функционирал като част от цялото без постоянно ревизиране и регулиране на непрекъснато изменящата се ситуация и без подготовката за следващата промяна. Тази всеобхватна и постоянно променяща се дейност изисква и еквивалентно в своята цялостност и гъвкавост обучение.“ (Афейян, 2014). Именно такъв комплексен подход е наречен „синтетичен“ от Ричард Милър, в своята книга *„Решения за певци. Инструменти за изпълнители и педагози.“* (Miller, 2004), където той дава детайлно описание на многобройните похвати във вокалното обучение и тяхното комбиниране. В много случаи вокалният педагог не може да приложи само една методика и нейните педагогически инструменти, а трябва да използва комбинация от различни педагогически технологии, които да бъдат определени на базата на индивидуалния подход в иновативното вокално обучение. Комбинирането на педагогическите подходи и технологии постига цялостност и функционалност, подходящи за отделните ученици.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Внедряването на иновативни педагогически технологии и подходи в процеса на усвояване на основите на певческото изкуство се утвърждава като съществен фактор за трансформацията на съвременната вокална педагогика. Иновативните вокално-педагогически технологии постигат надграждане на утвърдените традиционни методи за вокално усъвършенстване и предлагат адаптивни персонализирани решения, съобразени с индивидуалните потребности и темпо на учениците. Интегрирането на нови подходи, дигитални педагогически инструменти, интердисциплинарни практики и синтетични стратегии създават по-големи възможности за задълбочено и високоефективно развиване на творческите компетентности на учениците, за повишаване на мотивацията им и за подобряване на техните практически резултати. Съвременната вокална педагогика е една от образователните области, която се характеризира с висока динамичност, иновативност и приспособимост към еволюцията на музикалното образование в глобален контекст.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1. ТЕОРЕТИЧЕН МОДЕЛ НА ИНОВАТИВНИТЕ ВОКАЛНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИ ТЕХНОЛОГИИ

Иновативна вокална педагогика			
Цели	Усвояване на основите на певческото изкуство		
Задачи	Изграждане на вокално-технически и художествено-интерпретационни умения		
Подходи	Индивидуален	Интердисциплинарен	Синтетичен
Иновативни вокално-педагогически технологии	Технически-ориентирани, изцяло зависими от електронни устройства, програми, приложения и специализирана апаратура	Адаптивно-творчески, независими от електронни устройства, програми, приложения и специализирана апаратура	
	Иновативни педагогически технологии за работа в клас с дигитални инструменти (индивидуална и групов работ) – специализиран интерактивен аудиовизуален софтуер за вокален тренинг, студийни системи за звукозапис, обработка и гласов мониторинг, дигитален анализ на глас в реално време.	Комбинирани вокално-педагогически технологии от разнообразни вокални методики, насочени към индивидуална и групов работ за овладяване и усъвършенстване на вокално-техническите аспекти на певческото изкуство.	
	Иновативни педагогически технологии за обучение с дигитални инструменти за самостоятелна работ – интерактивни модули със самообучителен характер за звукозапис, звукомоделиране и звукова визуализация на	Комбинирани вокално-педагогически технологии от разнообразни вокални методики, насочени към индивидуална и групов работ за усъвършенстване на творческата интерпретация,	

	изпълнението, адаптивни задачи за самоподготовка, интерактивен акомпанимент.	импровизация, личния стил и автентичност, художествената изразност на изпълнението.
	Иновативни педагогически технологии, насочени към виртуално или хибридно обучение – компютърни системи и платформи за дистанционно и виртуално обучение, онлайн уроци, дигитални ресурси, работа във виртуални пространства.	Комбинирани вокално-педагогически технологии от разнообразни вокални методики, насочени към интегриране на други сценични дисциплини и взаимодействие с елементи от други изкуства.
	Технологии за проследяване на прогреса – дигитално аудио-визуално портфолио, проследяващо процеса на обучение, съхранение на аудио и видео записи и резултати от периодически извършвана диагностика.	Адаптивни сценарии и специализирани задачи за сценично представяне, експерименти и взаимодействие – развиване на индивидуален и групов артистичен капацитет, психологическа устойчивост и вокално здраве.

ЛИТЕРАТУРА

- Lei Fu. (2020). *Research on the reform and innovation of vocal music teaching in colleges* (p. 39). Jingzhou, Hubei, China: Yangtze University, School of Arts.
- Miller, R. (2004). *Solutions for singers* (pp. 247–249). Oxford University Press.
- Ovcharenko, N., Samoilenko, O., Moskva, O., & Chebotarenko, O. (2020). Innovative technologies in vocal training: Technological culture formation of future musical art teachers. *Journal of History Culture and Art Research*, 115–126.
- Siming, L. (2018). *Innovation of vocal music teaching in colleges and universities* (p. 176). Anshan, Liaoning.
- Афейян, Н. (2014). *Холизмът във вокалната педагогика* (с. 8–34). Нов български университет.

**ОБЕКТИВНО И СУБЕКТИВНО ОЦЕНЯВАНЕ
НА ХУДОЖЕСТВЕНО-ЕСТЕТИЧЕСКАТА ИЗРАЗНОСТ НА
ВОКАЛНОТО ИЗПЪЛНЕНИЕ**

Милена Костова-Гърбачева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**OBJECTIVE AND SUBJECTIVE EVALUATION OF THE ARTISCTIC-
AESTHETIC EXPRESIVENESS OF VOCAL PERFORMANCE**

Milena Kostova-Garbacheva

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Abstract: The report outlines and refines the conceptual framework for objective and subjective evaluation of artistic-aesthetic expressiveness in vocal performances. It introduces a diagnostic questionnaire designed to address various aspects of the art of singing. By analyzing existing theoretical approaches in the field and applying an innovative questionnaire to students specializing in solo pop and jazz singing, the study develops a systematic categorization of vocal elements subject to evaluation. The proposed questionnaire facilitates the practical application of assessment criteria, ensuring clarity and consistency in the evaluation process.

Keywords: vocal pedagogy, innovative pedagogy, singing, criteria, evaluation

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Певческото изкуство, като творчески акт, има своите дълбоки корени, както в индивидуалното съзнание, така и в историческата памет на човечеството и представлява съществен компонент на световното културно наследство. Художествено-естетическата изразност е ключов елемент в музикалното изкуство, допринасящ за формирането на хармоничен и единен образ на музикалния свят. В този контекст, личното интерпретативно творчество може да бъде разглеждано като самостоятелна художествено-хуманитарна цел. Вокалната педагогика изследва всички аспекти на песнето и разполага с широк спектър от педагогически технологии и утвърдени методи за вокално усъвършенстване, базирани на широко разпространените и утвърдени във времето вокално-педагогически методи за работа с гласа.

Проблемът за оценяването на художествено-естетическата изразност присъства във вокалното обучение на певците от една страна като част от тяхното вокално-техническо развитие и от друга – като цяла отделна област на натрупване на теоретико-практически музикален опит. Концепцията за художествената страна на изпълнението е свързана с дълбокото осъзнаване и осмисляне на музикалното изкуство, разглеждано както през съществуващия личен музикално-слухов опит и изграден естетически вкус, така и през утвърдените художествено-естетически рамки. Нормите и критериите за поставяне на оценка на художествено-естетическата стойност на всяко изпълнение са пряко свързани с цялостното разбиране за художествена естетика в изкуството и могат да бъдат разглеждани в две посоки: обективно и субективно възприемане и оценяване на изпълнението.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

Художествено-естетическите норми и критерии са утвърдени в музикалните жанрове и традиции рамки, които са „съставени от специфични за жанра елементи, като естетически

ценностни системи, институционални рамки, исторически произход, функция на музиката, нейната роля в обществото, и неговото акустично измерение“ (Tullberg, 2022). Тези рамки са част от протичането на всяко едно изпълнение (Qureshi, 1987). Степента на развитие на вокалните компетентности на учениците се оценява по отношение на отделните вокално-технически, интерпретационни и психо-моторни умения, както и тяхната цялостност и въздействие. Певческото изкуство се разглежда през призмата на явни или имплицитни системи от знания, в пряка връзка с утвърдените рамки и общоприети критерии за оценяване. Личната перспектива в певческото изкуство разгръща във всяко изпълнение „чувства, естетически преживявания, неизразимото, мисли, структура, време и пространство, самопознание, самоидентичност, групова идентичност, изцеление и цялостност“ (Hodges, 2005).

Дефиниция за художествено-естетическа изразност на изпълнението и необходимост от нейното оценяване

Оценяването на художествено-естетическата изразност на пеенето е необходимост, която се осъществява посредством разнообразни методи за оценка, но въпреки усилията да се разработят и следват обективни ясни критерии, певческото изкуство почти винаги се подлага на субективни оценки, което може да доведе до неточност и несъстоятелност. На практика е трудно да се следват критерии и рамки, които да са приложими и измерими за всеки изпълнител. За да се осигури по-акуратна оценка на художествената изразност на пеенето, критериите биха могли да се категоризират като обективни и субективни и тяхната неделима цялост да бъде обединена в единна диагностична система. Диагностиката е важен инструмент за оценка и контрол на вокалното развитие на учащите и следва конкретни критерии и рамки, по които се извършва периодично в процеса на обучение.

Художествено-естетическата изразност е съвкупност от разнообразни фактори, като за обективни норми и критерии за оценка се приемат утвърдените от вокалната педагогика технически параметри на изпълнението, а за субективни – онези аспекти на певческото изкуство, пряко свързани с личните разбирания, преживявания, естетически вкусове и предпочитания, имплицирани във вокалната интерпретация. В контекста на широкия обхват на вокалното обучение, на преден план излиза необходимостта от цялостно разбиране за певческото изкуство, не само като набор от технически умения, но и като израз на човешката душевност и творчество. Всички физиологични процеси, участващи в пеенето, днес са детайлно и многократно изследвани, анализирани и описани в голямо количество научна литература. Вокално-постановъчните и жанрови особености на певческата дейност са утвърдени и задълбочено разгледани от вокално-педагогическата теория и практика. И ако днес не възникват никакви спорове и дискусии по отношение на техническата страна на пеенето като процес, то въпросът за художествено-естетическата изразност и емоционална стойност е един от най-спорните и уклончиви аспекти на вокалното майсторство.

Нормите и критериите за поставяне на оценка са пряко свързани с цялостното разбиране за певческото изкуство и личното тълкуване на понятието „естетика“.

Естетиката като наука отразява характера, мисленето и отношението на личността към действителността. За основоположник на естетиката се смята Александър Баумгартен (1714-1762), който посвещава всичките си изследвания на емоционалното отношение на човека към света и го нарича „естетическо“. Още от ранна детска възраст естетическото възпитание стои в основата на създаването на добър и устойчив личен вкус, който се реализира най-вече от две науки – естетиката и педагогиката. Наличието на рецептивно и продуктивно естетическо отношение е главно условие за вникване в художествено-естетическата изразност на музикалното изкуство. Личният естетически вкус е „способността на човека да оценява естетическите качества на предметите и явленията от заобикалящата среда. Той е свързан с възприятията, чувствата, оценката, но се характеризира главно с това, че е относително трайна и постоянна позиция, която се изгражда в обществената практика и в индивидуалното развитие на човека. Когато вкусът се отнася до произведения на изкуството, той се нарича художествен вкус“ (Атанасов, 1984).

Художествено-естетическата изразност е резултат от индивидуалните предпочитания на изпълнителя и неговия съществуващ музикално-слухов опит, взаимодействащи с измеримите културни художествено-естетически рамки и критерии. Субективността на

художествено-естетическата изразност варира и е в пряка зависимост от няколко фактора. Първо, художествената стойност на пеенето се видоизменя постоянно в зависимост от културния контекст, личните предпочитания и естетическите стандарти на изпълнители и слушатели. Съвременната поп музика е ярък пример за разнообразието от стилови и вокално-естетически похвати, като оценката за художествено-естетическа стойност е много разтегливо понятие, подложено на различни тълкувания и интерпретации. Второ, въпросът за художествената изразност и нейната стойност съдържа множество противоречия в аспектите на глобализация, комерсиализация и стандартизация на музикалното изкуство днес. В много случаи търговските интереси и масовата култура могат да формират и налагат ценности, художествени критерии и принципи, които да повлияят на автентичността и индивидуалността на вокално-художествената интерпретация. И трето, за да бъде правилно разбрано понятието „художествена стойност“, педагозите се опират на установени и утвърдени художествено-естетически норми и понятия, съчетани с наличието на съществуващ музикален опит от предшестващото обучение, семейната среда или личен опит.

Богатството на възприятието и неговият интензитет определят проявата и развитието на художествено-естетическата оценка. Вкусът не е нещо вродено или плод на интуитивни способности, а цялостно отношение и разбиране за изкуството. Оценката, макар и подчинена на субективни фактори, също се развива, изменя и възпитава. „Тя се определя от богатството на естетическото възприемане, от еквивалентното чувстване и преживяване, от личностната култура, от способността да се изрази правилно и точно естетическото отношение към преценявания обект“ (Атанасов, 1984).

Обективно и субективно оценяване

Вокалната педагогика, в своите методи и технологии за работа с певци, поставя фокус върху правилното звукообразуване и добрата вокална постановка чрез добро познаване на гласовия апарат и чрез формиране на певчески навици и умения. Тя разглежда вокално-техническото развитие на изпълнителите като съвкупност от усвоени компетентности, а „базираната на факти вокална педагогика ни позволява да изследваме нещата такива, каквито са“ (Bozeman, 2015). Певецът създава звук посредством три елемента – механика, вибрация и резонанс, или „комплексните части на гласовия апарат – дишането, ларинкса и резонаторната система“ (Горанов, 1955). Общата механика на образуването на тоновете е резултат от комплексното действие на всички части на гласовия апарат – дихателната система и нейните органи и прилежаща мускулатура (бели дробове, трахея, диафрагма), координираната дейност на ларинкса, фаринкса, устната кухина (език, меко и твърдо небце, долни и горни зъби, устни), както и назалната и синусните резонаторни кухини.

Певческите навици и вокално-постановъчни умения са видими, измерими и служат за стабилен и ясен критерий при оценяване на изпълнение. Такива са: правилна певческа стойка, правилно певческо дишане, добра дикция и артикулация, интонационна точност, ритмическа стабилност, способност за динамическо изграждане на песента, овладяване на различните видове атака на тоновете, изравненост на регистрите. Проследяването на тези видими и обективни елементи на певческа дейност и тяхното внедряване в художествената интерпретация позволява обективно оценяване на вокално-техническите аспекти на художественото изпълнение.

По подобен начин във вокалната интерпретация винаги могат да бъдат очертани конкретни слоеве, от всеки от които произтичат сведения за различни качества: акустични, физиологични, моторни, емоционални, психологически, естетически. В певческата дейност обект на субективно оценяване и възприемане са следните аспекти от изпълнението: художествена интерпретация на текста, музиката и съдържанието на песента; изразителност на изпълнението; емоционална връзка със съдържанието на песента; сценично присъствие и интеракция с публиката; личен стил и автентичност, артистичност, импровизационни умения, визуална естетика. Най-простият израз на субективна художествено-естетическа оценка се открива в проекцията на личната перспектива „харесва ми“ и „не ми харесва“. В дискусиата за оценяването на певческата дейност винаги съществува силна дуалност и напрежение между „субективни“ и „обективни“ методи за оценяване. „Самото преживяване може да се счита за нововъзникващо свойство на интерактивната динамика, включваща мозъци, тела и околна среда – свойство, което не може да бъде уловено от твърдо

разграничение между „субективна“ и „обективна“ чувствителност“ (Schiavio , 2019). Тези разсъждения са резултат на личен естетически вкус и чувства, които в своята дълбочина и цялостност оформят индивидуалното естетическо възприятие. Колкото по-детайлна и обоснована е художествено-естетическата оценка, толкова по-голяма е гаранцията, че оценявания е вникнал в мислите, в образите, в настроенията, в своеобразието на изразните средства и обобщенията, в причинно-следствените отношения на оценявания от естетична гледна точка обект оценяване на силно субективни художествено-естетически фактори. Такава перспектива на възприятието като цяло и оценката в частност „помага да се избегне опростяването на музикалните умения в списък от фиксирани компетенции“ (Schavio, 2019). Има стотици примери за изпълнители, чиито изпълнения във вокално-техническо отношение са далеч от нормите за „идеални“ и в същото време въздействието на техните интерпретации са много по-силни от тези на технически по-добри и по-обучени певци. Певческите умения могат да се разглеждат като цялостна система от знания, които се припокриват с много други сфери на лични компетентности и все пак е нужно да се подчертае уникалността и индивидуалността на музикалното възприятие.

В процеса на обучение е от съществено значение да се формира и способността за критична оценка на базата на широка информираност в различни сфери на вокално-изпълнителското изкуство, както и възможността за съставяне на критична самооценка спрямо личната работа или тази на другите. Предложената в доклада иновативна анкетна карта (Приложение 1) се прилага системно в моята лична вокално-педагогическа работа с ученици по солово поп и джаз пеене от разнообразни възрасти и е част от дигиталното аудио-визуално портфолио на всеки обучаващ се. Тя конкретизира отделните аспекти на певческата дейност, подлежащи на оценяване и изследване и дава възможност за извършване на периодична диагностика, поставяне на оценка от вокалния педагог, поставяне на самооценка от самия ученик и съпоставяне на оценките учител-ученик.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Естетическата култура на личността е пряко свързана с изграждането на трайни и непреходни ценности. Изкуствата са само метод за разширяване на кръгозора и обогатяване на интелекта и душевността, но те въздействат под непрекъснатото взаимодействие с много странични важни фактори, като социалната и културната среда, семейството, икономическото и политическо развитие на света и неговите морални устои. Днес културното разнообразие в сферата на вокално-интерпретативното изкуство, широтата и замахът на съвременното певческо творчество, дават неограничени възможности за развитие на изпълнителите, които осъзнават необходимостта от изкуството и неговите проявления във всяка сфера на живота.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1. ДИАГНОСТИЧНА АНКЕТНА КАРТА ЗА ВОКАЛНА ОЦЕНКА И САМООЦЕНКА

Вокално-технически умения				
Оценка от 1-10		Ученик	Учител	Средно
1.	Певческа стойка			
2.	Певческо дишане и опора			
3.	Точност при интониране			
4.	Певческа дикция и артикулация			
5.	Изравняване на регистрите			
6.	Преодоляване на преходни тонове			
7.	Атака на тоновете, фразирание, динамически щрихи			
Художествено-интерпретационни умения				
1.	Интерпретационни умения за предаване и разбиране на текст и съдържание			
2.	Интерпретационни умения за предаване и разбиране на жанрови особености			
3.	Импровизационни умения			

4.	Индивидуален стил и идентичност			
5.	Визуална естетика, сценично поведение и комуникация с публиката			
6.	Емоционално въздействие на изпълнението, артистичност			
7.	Способности за нюансиране, разгръщане и експериментиране			
Психологическа устойчивост				
1.	Сценична треска и тревожност			
2.	Лична мотивация			
3.	Концентрация			

ЛИТЕРАТУРА

Bozeman, B. (2015). Public service motivation concepts and theory: A critique.

Hodges, D. (2005). Why study music? *International Journal of Music Education*, Sage Publications Ltd., 111–115.

Qureshi, R. (1987). Musical sound and contextual input: A performance model for musical analysis. *Ethnomusicology*, 31, 56–86. University of Illinois Press.

Schiavio, A. (2019). *The primacy of experience: Phenomenology, embodiment, and assessments in music education* (pp. 4–69). Oxford University Press.

Tullberg, M. (2022). Affordances of musical instruments: Conceptual consideration. *Music Academy of Malmö*, Sweden, 4–13.

Атанасов, Ж. (1984). *Естетическо възпитание* (с. 278). София: Наука и изкуство.

Горанов, П. (1955). *Гласът на певеца и неговата постановка* (с. 11). София: Наука и изкуство.

**СПЕЦИФИКА НА ВЪЗРАСТОВИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА
МУЗИКАЛНОТО РАЗВИТИЕ НА ДЕЦА ОТ
ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ**

Кристина Михова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**SPECIFICITY OF THE AGE CHARACTERISTICS OF
THE MUSICAL DEVELOPMENT OF CHILDREN FROM
PRESCHOOL AGE**

Kristina Mihova

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Abstract: The children's abilities develop while they take part in musical activities. These activities can spark an interest in music, as well as awaken the need for constant engagement with it and a desire to express themselves through this medium. The purpose of this article is to reveal the importance of understanding the age-specific qualities of the musical development of preschool children. The different age stages of their musical development are described in detail. This helps the teacher to better structure the sequence of activities and the content of children's musical education. It is important to properly organize and guide the children from early childhood, otherwise a delay in their development can be observed.

Keywords: preschool age, music education, music development

Деца в предучилищна възраст проявяват особена любов към музикалното изкуство и могат да бъдат включени в дейности, приложими за тяхната възраст. Целите на тези дейности са: развитие на интерес към музиката, правилно възприемане на нейното съдържание, структура, форма, както и събуждане на потребност у тях за постоянна комуникация с нея. Задача на учителя по музика е правилното организиране на децата и насочването им от ранна детска възраст, като се вземат предвид промените във възрастовите нива. „Предучилищната възраст е неповторима страница в музикалното развитие на детето, в която се развиват специалните (музикално-слухови и музикално-продуктивни способности) и общите (музикално-познавателните и емоционално-оценъчните) способности. Това дава отражения върху отношението на детето към музикалното изкуство. То най-рано откликва на музиката с емоции и с възрастта все по-дълбоко преживява заложеното в музикалното произведение, разширява се неговия музикален опит, музикално-емоционална и оценъчна отзивчивост, все повече у него се проявява начало на развитие на емоционалния интелект.“ (Атанасова-Вукова, 2019, с. 198-199).

Музикално развитие на децата на тригодишна възраст. Децата повишават чувствителността, емоционалната реакция към музиката и способността си за по-точно разграничаване на свойствата на обекти и явления, включително музикални. Отбелязват се и индивидуални различия в слуховата чувствителност. Например, някои деца могат точно да възпроизведат несложна мелодия.

Във връзка с обогатяването на речта те активно се насочват към пеенето. Този период на развитие се характеризира със стремеж към самостоятелност. Има преход от ситуативна към свързана реч, от нагледно-действено към нагледно-образно мислене и опорно-двигателният апарат е видимо укрепнал. У детето се появява желание да се занимава с музика

и да бъде активно. Децата участват в сюжетни музикални игри и разбират взаимоотношенията в играта. „Играта има голямо значение за възпитанието и развитието на детето. При детето „работата“ и „играта“, „сериозното“ и „забавното“ са неделими и това единно, многостранно действие е една от главните особености на типично детското светоусещане. Именно във и чрез нея то опознава околния свят, подготвя се за различни дейности и действия в живота, учи се на общуване с връстниците си“ (Минчева, 1994, с.101).

Музикално развитие на децата на четиригодишна възраст. Интензивно се формират основите на тяхната личност. Вниманието им става все по-изострено. Много деца могат да изпеят ясно думите на песните. Все повече те се стремят към правилно (нежно, леко) звукоизвличане. На четиригодишна възраст децата могат да пеят кратка песен сами, с малко помощ от учителя по музика. Възприемането на музиката става не само по-емоционално, но и диференцирано: те лесно различават контрастните регистри, темпата, динамичните нюанси на музикалното произведение и тембрите на инструментите. Децата придобиват умение за промяна на движенията в зависимост от променящия се характер на музиката. Те владеят много движения, което им позволява да танцуват и играят самостоятелно до известна степен. „При избора и изпълнението на движенията децата се ориентират преди всичко от общото настроение, характера и темпото на музикалното произведение. Те винаги отначало сами избират движенията, които им се струват съответстващи на предлаганата музика. С натрупването на опит в тази дейност, на децата се предлага пресъздаването на по-сложни музикални образи и движения...“ (Sholomovich, 1971, с. 170-171; Ценов, 1994, с. 12).

Музикално развитие на децата на петгодишна възраст. Характеризира се с активното им любопитство. Това е период на въпросите: „Защо?“, „Какво?“. Детето започва да разбира връзката между явления и събития и може да прави прости обобщения. То е наблюдателно, умее да определя музиката: тя е весела, тъжна, спокойна; звучи високо, ниско, силно, тихо; открива от колко части е съставена пиесата и какви са те (едната бърза, другата бавна); на какъв инструмент е изпълнена мелодията (пиано, цигулка, акордеон). Детето съзнателно използва изразни средства при пее: музикални (височина, динамични нюанси) и пластичен израз (движение, жест, поза, мимика). То разбира изискванията на учителя по музика: как трябва да се пее песен, как да се движи спокойно в кръг или в бърз танц. „Много често, особено при по-малките деца, възрастният е обект на подражание и като поведение, и като отношение към света. Това явление е особено характерно в предучилищна възраст, когато преобладава подражателното отношение на детето към социалната действителност“ (Витанова, 1992, с. 27).

Гласът на тази възраст е звънлив и подвижен. Певческите интонации стават по-устойчиви, но изискват постоянна подкрепа от педагога. Подобрява се слухово-двигателната координация, т.е. координацията между гласа и слуха.

Овлабяването на основните видове движения (ходене, бягане, скачане) дава възможност на децата да ги използват по-широко в игри и танци. Някои се стремят, без да подражават, да пресъздадат ролята по свой начин (например в сюжетна игра), а други проявяват интерес само към един вид дейност, в зависимост от индивидуалните наклонности и способностите им.

Музикално развитие на децата на шестгодишна възраст. Повечето деца до този момент са усвоили културата на слушане. Въз основа на придобитите знания и впечатления те могат не само да отговорят на въпроси, но и самостоятелно да характеризират музикално произведение, да определят неговите изразни средства, да усетят различните нюанси на настроението, предадени чрез музиката. Могат да анализират музикално произведение, да сравняват, подчертават и обобщават отделни характеристики на музикалния език и реч. Гласът им става по-силен, звънтящ. Подобрява се слухово-двигателната координация. Децата могат да пеят изразително, не само в щрих легато, но и в стакато. На тази възраст те могат да координират танцовите си движения и да ги изпълняват ритмично. Лесно се ориентират в пространството.

Музикално развитие на децата на седемгодишна възраст. Това е периодът на подготовка на децата за училище. Те са достигнали определено ниво на интелектуално развитие и са натрупали значително количество музикални впечатления. В състояние са да изслушат по-дълго като времетраене музикално произведение от началото до края, да следят

тонововисочинното движение и ритмичните особености, да осъзнаят характера на музиката и да разграничават елементите на музикалната изразност. Децата могат да анализират музикално произведение, като сравняват, подчертават и обобщават отделни характеристики на музикалния език. Те са способни да възприемат цялостно музикалния образ, което е много важно за развитието на естетическо отношение към окръжаващия ги свят. Когато концентрират вниманието си, децата могат чисто да интонират мелодията на песента, съблюдавайки ритмичния и динамичен ансамбъл в хоровото пеене. В предучилищна възраст сетивните способности се развиват в процеса на провеждане на различни музикално-дидактични игри. Те съдържат звукосъчетания, които изразяват емоционалното и смисловото съдържание на произведението. В игрите и танците децата отлично усещат партньора. Те свободно се ориентират в пространството. Движенията им са леки, грациозни и пластични. Децата са инициативни и активни както в музикално-игровото, така и в танцовото творчество.

Разбирането на възрастовите особености на музикалното развитие позволява на учителя по музика да изясни последователността от задачи и съдържанието на музикалното възпитание на децата на всеки възрастов етап. Това е важно за правилното насочване на детето от ранна детска възраст, за да развие то интерес към музиката, както и да възникне у него желание за активна изява в тази сфера.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасова-Вукова, А. П. (2019). *Музикално образование в детската градина*. София: Даниела Хубенова.

Бурдева, Т. В. (2019). *Методика на музикалното възпитание в предучилищна възраст*. Пловдив: FastPrintBooks.

Витанова, Н. Б. (1992). *Детска психология*. София: Просвета.

Кръстева, С. С. (1987). *Етюди по методика на слушане на музика*. София: Държавно издателство „Народна просвета“.

Минчева, П. П. (1994). *Музикално възпитание в общообразователното училище*. София: Лодос.

Ценов, Г. А. (1994). *Моделиране в музикалното възприятие*. Пловдив: Полипринт.

СПЕЦИФИКА НА МУЗИКАЛНОТО ВЪЗПРИЯТИЕ В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Кристина Михова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

SPECIFICITY OF MUSIC PERCEPTION IN PRESCHOOL AGE

Kristina Mihova

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Abstract: The formation of musical culture in preschool children is impossible without developing their musical perception. This is a complex emotional process filled with deep inner experiences. It intertwines sensory sensations of musical sounds with the beauty of harmonies, previous experiences, and vivid associations with present. This process traces the development of musical depictions and evokes vivid responses. Musical perception involves knowing, experiencing, and evaluating a musical work and its artistic pitch. It is based on the ability to listen and experience musical content as an artistic and aesthetical reflection of reality. Adequate thoughts and feelings, and an understanding of the work's concept, arise in the child's mind, due to the activation of his musical thinking, which depends on the level of his general and musical development.

Keywords: music perception, preschool music education, emotional development

Развитието на музикалното възприятие е важно условие за успешното формиране на музикалната култура на децата. Проблемът за възприемането на музика в предучилищна възраст е един от най-трудните поради индивидуалността на този процес и въпреки голямото количество специални изследвания, насочени към решаването му, все още изисква изучаване. Съвременните изследователи, музикове и психолози разглеждат възприемането на музиката като „процес на отражение, формиране на музикален образ в съзнанието на човека. Този процес се основава на оценъчно отношение към възприеманото произведение“ (Белобородова, 1978, с. 35).

Понятието „музикално възприятие“ намира различни трактовки и се разглежда в две значения. В широк смисъл се разбира като естествено условие за различни видове музикални дейности на децата в предучилищна възраст в музикалните занимания – игри, свирене на детски музикални инструменти, пеене, музикално-ритмични движения. В тесен смисъл терминът предполага обичайно слушане на музика: запознаване с музикални произведения от различни стилове и жанрове, изпълнители и композитори. В същото време тези две значения са обединени, допълвайки се взаимно.

Да се развие музикално възприятие означава да се научи детето да съпреживява и чувства емоции, настроения, изразени от композитора. Тоест, да се въведе в процеса на активно сътворчество и съпреживяване с образи и идеи, изразени на езика на музиката.

Б. М. Теплов в своите фундаментални изследвания прави изводи в две тези:

1. Невъзможно е съдържанието на музиката да се осмисли неемоционално.
2. Възприемането на музиката започва чрез емоциите, но не завършва с тях: чрез тях ние опознаваме света (Теплов, 1985).

Б. М. Теплов потвърждава мислите си за музикалното преживяване, като подчертава, че езикът на музиката е преживяване на музиката като израз на някакво съдържание. Според

неговата теория центърът на музикалността става способността да се реагира емоционално на музиката, чиято структура съчетава емоционални и слухови моменти. Авторът използва такива понятия като „преживяване“ и „чувство“ по отношение на всички структурни компоненти на музиката (музикално-слухови представи, ладов усет, метроритмичен усет), подчертавайки емоционалната природа на всички музикални способности, обединявайки, например, непосредствено ладовия усет с емоционално преживяване (Теплов, 1985).

Н. А. Ветлугина обръща внимание на единството на страните на музикално-естетическото преживяване. Това единство осигурява целенасоченост и емоционалност на възприятието. Промените в звука пораждат ново преживяване у възприемащото музика дете, което се формира в резултат на възприемането на музикални образи, проявяващи се чрез характерни съчетания от изразни средства. Някои от тях са по-интензивни и преобладават. Но те, намирайки се винаги в хармонични и различни съчетания, въздействат именно в своя комплекс (Ветлугина, 1983).

Според О. П. Радинова, за пълноценно възприемане на музиката, слушателят трябва да преживее музикалното произведение, да се научи да определя основните музикално-изразни средства, да има знания за музиката. Всичко това формира възприемането на музиката на по-високо ниво. Условието за формиране на съзнателно възприемане на музиката са: потребност от музика, естетическо преживяване, музикален вкус и оценка на музиката (Радинова и др., 1998).

Процесът на музикално възприемане протича осъзнато и неосъзнато, може да завърши с края на музиката и да продължи известно време, да бъде прекъснат и непрекъснат. Според Б. В. Асафиев, процесът на възприемане е процесът на слушане и чуване на музикално произведение. Звучащата музика може да бъде фон за дейността на децата (всяка дейност, различна от слушане), обект на непосредствено общуване, както и средство за комуникация, например с композитора. Музиковедът обръща внимание на дълбочината на музикалното възприемане, което зависи от качеството на самото произведение, нивото на изпълнение и слушателския опит, култура на възприемане и вкусови предпочитания на човека. Давайки характеристика на видовете музикални дейности, Б. В. Асафиев въвежда следния модел: композитор – изпълнител – слушател (творчество – изпълнение – музикално възприемане). И така, според Б. В. Асафиев, музикалното възприемане е първостепенен, главен вид музикална дейност, тъй като то е достъпно и понятно за детето от момента на раждането му (Асафиев, 1971).

Музикалното възприемане е доста сложен, многостепенен психичен процес. Ако всеки слушател е способен да чуе и възприеме музиката и да я различи от шума, издаван от различни предмети, то не всеки може да възприеме и изпита емоциите и чувствата, които музиката ни предава. Според С. С. Кръстева „При първоначалното слушане обикновено е водещ емоционалният компонент на музикалното възприемане. За пълноценното музикално възприемане е необходимо повторно и многократно слушане. Както при повторното, така и при многократното слушане голяма роля играе опитът на слушателя, съпоставянето, обобщаването. В зависимост от посочените фактори като подготовка на слушателя, качества на творбата и т. н., при многократното слушане обикновено се формират представи за цялостното развитие, за драматургичното изграждане на произведението, емоционалното и рационалното начало се съчетават на по-високо равнище“ (Кръстева, 1987, с. 20).

Първоначално, при по-малките деца в предучилищна възраст, възприемането се характеризира със спонтанност, емоционалност, импулсивност, проявяваща се в спонтанни, внезапни реакции на децата към звучащата музика. Това явление се счита за нормално. С течение на времето, с натрупването на определени музикално-слухови навици, детето е способно да възприема музиката по-осъзнато и да определя характера ѝ. При по-големите деца от предучилищна възраст възприемането на музика поражда по-голямо разнообразие от емоции и преживявания, което е свързано с по-богатия житейски опит. Така натрупването на музикални впечатления е едно от главните условия за по-нататъшно развитие на музикалното възприемане на децата в предучилищна възраст. „Развитието на емоционалната сфера на децата от предучилищна възраст се характеризира с емоционална възприемчивост и повишена емоционална отзивчивост. В емоционалния живот на детската личност голямо значение имат преживяванията, свързани с произведенията на музикалното изкуство“

(Бурдева, 2019, с. 7).

Когато се разглежда спецификата на музикалното възприятие, трябва да се осъзнава разликата между слушане на музика, чуване на музика и възприемане на музика. Слушането на музика в никакъв случай не предполага фокусиране на вниманието само върху нея, а чуването изисква съсредоточено внимание, докато възприемането е свързано с разбиране на смисъла на музиката, изискващо включване на интелектуални функции. Освен това, колкото по-сложно е едно музикално произведение, толкова по-интензивна умствена дейност се изисква от слушателя при възприемането му. „Изграждането на цялостния образ в процеса на възприемане е свързано с процесите на запомняне и разпознаване. За музикалното възприятие особено важно е активизирането на музикалното мислене и на музикалния слух. Обикновено малко подготвеният слушател разпознава музикалното произведение по типични мелодии. Други музикално-изразни елементи при повечето случаи се разпознават при повторно и многократно слушане, а е възможно и при първоначален контакт с произведението, когато слушателят притежава добра подготовка“ (Кръстева, 1987, с. 21).

Въз основа на казаното дотук могат да се направят следните изводи. Музикалното възприятие е активен творчески процес, в основата на който лежи способността да се чува и преживява съдържанието на музикалното произведение като художествено-образно отражение на действителността. Музикалното възприятие зависи от това колко е подготвено детето за него, колко е развита емоционалната му сфера и от неговото лично отношение към музикалното произведение. В предучилищна възраст възприятието се характеризира с неволеви си характер и емоционалност. Поради тази причина първоначално е важно да се помогне на детето да чуе и осмисли музиката и да се потопи в света на нейните образи.

ЛИТЕРАТУРА

- Асафьев, Б. В. (1971). *Музыкальная форма как процесс*. Л.: Музыка.
- Белобородова, В. К. (1978). Развитие музыкального восприятия младших школьников. В: *Музыкальное образование в школе*, Вып. 13. М.: Музыка.
- Бурдева, Т. В. (2019). *Методика на музикалното възпитание в предучилищна възраст*. Пловдив: FastPrintBooks.
- Ветлугина, Н. А. (1983). *Теория и методика музыкального воспитания в детском саду: учебное пособие для студентов пед. институтов*. М.: Просвещение.
- Кръстева, С. С. (1987). *Етюди по методика на слушане на музика*. София: Държавно издателство „Народна просвета“.
- Радынова, О. П., Катинене, А., & Палавандишвили, М. (1998). *Музыкальное воспитание детей дошкольного возраста*. М.: Академия.
- Теплов, Б. М. (1985). *Психология музыкальных способностей. Том 1*. М.: Просвещение.

НАРАТИВНИ СТРАТЕГИИ ПРИ ИНТЕРАКТИВНИЯ ДОКУМЕНТАЛЕН ФИЛМ

Васил Марков

Институт по философия и социология, Българска академия на науките

NARRATIVE STRATEGIES IN INTERACTIVE DOCUMENTARY

Vasil Markov

Institute of Philosophy and Sociology, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: The paper focuses on the problem of narrative in interactive documentaries. A variety of narrative strategies are discussed, among them database narrative and parallel narrative. Particular emphasis is placed on approaches to interface design and the role of user participation. The paper is based on analysis of representative examples.

Keywords: narrative; new media; interactivity; interactive documentary

1. ВЪВЕДЕНИЕ

С налагането на цифровите технологии става възможна появата на нови жанрове и форми, които са интерактивни и мултимедийни и изискват активно участие от страна на потребителя. Интерактивната документалистика е такава форма и тя се развива в една област, където се пресичат и взаимно се опосредстват новите медии и традиционното документално кино. Правени са много опити с различен успех да се дефинират и класифицират интерактивните документални филми, но аз ще използвам формулировката на Сандра Гауденци, която ми изглежда максимално абстрактна и следователно отворена: „Всеки проект, започващ с намерение да документира „реалното“ и използващ цифрова интерактивна технология, за да осъществи това намерение, може да се счита за интерактивен документален филм“ (Aston & Gaudenzi, 2012, pp. 125-126). Съгласно тезата на Гауденци този тип филми представляват форма на документален разказ, при която действителността не се представя (изобразява), а се конструира чрез действия и избори при съотнасянето на множество социални и материални дейтели помежду им.

Тук си поставям задачата да скицирам по какъв начин се постига този нов тип документален разказ, като се има предвид, че в процедурната дигитална среда, която позволява мултиплициране на информационните маршрути, принципът за съгласуваност на разказа изпитва сериозни затруднения. За целта ще се фокусирам върху няколко добре познати произведения.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

Интерактивната документалистика е феномен на XXI век, но в такива произведения интерактивният момент присъства под различна форма и в различна степен – от простото кликане с мишката и навигацията през добре структуриран архив до разширено участие чрез споделянето на коментари и файлове. В различна степен потребителят участва и тогава, когато е използвана повествователна интерактивна структура (Nash, 2012).

*Лов на китове*⁵⁶ на американския артист Джонатан Харис е филм, при който режисьорът заема централната позиция на разказвач – личното пътуване на автора осигурява

⁵⁶ <https://www.thewhalehunt.org/>

кохерентност на разказа. През пролетта на 2007 г. Харис прекарва девет дни сред семейство ескимоси в Аляска, за да документира древна китоловна традиция. Резултатът е поредица от над три хиляди снимки, направени автоматично през петминутен интервал (вкл. по време на сън) с помощта на хронометър, синхронизиран с пулса на артиста. Мащабният по обем материал е впоследствие компилиран и представен на уебсайт. Фотографиите проследяват членовете на семейството, техния дом и ежедневна дейност, както и самия процес на лов. Но вместо да представи заснетия материал под формата на линеен документален филм, Джонатан Харис го организира в база от данни. На всяка от снимките се приписват дата, час на заснемане, тоналност, местоположение, каданс, основна идея. При стартиране на сайта снимките са дадени симултанно, но в хронологичен ред отляво надясно и отвесно, така че формират решетка от умалени изображения (thumbnails), която зрително напомня за тъкан килим. Когато потребителят кликне върху някое от миниатюрните изображения, то се увеличава и задава точка, от която да започне наративното слайдشو. Освен решетка (или „мозайка“) са възможни още две опции за интерфейс – „времева линия“ (графика, напомняща сърдечен ритъм) и „колело“ (времената линия е динамично колело, реагиращо на докосване с мишката). Потребителят има възможност да превключва между трите режима. Освен това той може да прилага филтри към слайдшоуто и така да го пренарежда според определени категории (назовани на сайта „ограничения“). Филмът на Джонатан Харис е в идейно отношение минималистичен и историята е проста, но тя е дадена чрез визуално сложен, многопластов дизайн, позволяващ множество ракурси и подстъпи. Историята се разказва според взаимодействията на потребителя с базата данни. Всъщност в трите си варианта интерфейсът осигурява перспектива спрямо събитията и функционира като портал за „транспортиране“ в миналото чрез превод на пространство във време – изборът на позиция върху мозайката или времевата линия съответства на момент от поредицата минали събития.

Селекция и филтриране са основните действия в *Лов на китове*, с които публиката ще конфигурира историята по многообразни начини (Willis, 2016, p. 123). Личното пътуване на автора задава структурата, защото подрежда събитията каузално и хронологично; тази структура рамкара собственото „пътуване“ на потребителя, което на свой ред може да не бъде линейно и хронологично. Например с отделно меню потребителят може да спре потока от снимки, да го връща назад или придвижва напред. В този контраст между предварително зададена структура и нейното перформативно „изиграване“ се крие нова възможност за сближаване на документалния разказ с дигиталните медии. Самият Харис възприема проекта си като експеримент в човешката област на разказването: „Всеки зрител ще преживее наратива различно и не непременно линейно, изграждайки свое собствено разбиране за случилото се“ (Harris, 2007).

Тук се долавя по-обща тенденция, типична за интерактивното кино: създателите на подобни продукции се стремят активно да въвличат публиките си, като им дават роля в конструирането на разказа и подредбата на времевите процеси. Като специфична наративна стратегия може да се обособи употребата на паралелния разказ. В този случай две или повече гледни точки се представят една до друга, което позволява на потребителя да „превключва“ между противоречащи си разкази (Koenitz, 2023, pp. 140-141). Продуциран от холандския Submarine Channel, *Последното отвличане*⁵⁷ ни сблъсква с истинска история за отвличането на кораб в Сомалия, видяна през очите на сомалийски пират и британски капитан; паралелният разказ служи за съпоставянето на две позиции и две гледни точки (местната и западната) при третирането на сложен, актуален политически проблем. Филмът съчетава видео кадри, анимация, текст и визуализация на данни, а интерфейсът е под формата на времева линия. Интерактивният разказ се изгражда чрез придвижването по две оси – избор на времеви момент по хоризонталната на времевата ос и избор на гледна точка по вертикалната ос (в традиционното кино това би се извършило чрез монтажа). Освен че е мултимедиен, филмът е също и трансмедиялен, тъй като функционира като интерактивен контрапункт на едноименния пълнометражен „линеен“ филм. Ако обаче линейната версия разработва единствено сомалийската гледна точка, онлайн версията позволява сблъсък на перспективите и умножаване на позициите, като ги поставя в отношение на съзвучие и дисонанс.

⁵⁷ <https://lasthijack.submarinechannel.com/>

Режисьорите Фемке Волтинг и Томи Палота са категорични, че интерактивната форма също се нуждае от строга драматична арка и по тази причина уебсайтът на *Последното отвлечане* е проектиран така, че „потребителят да го навигира с усещането за начало, среда и край на историята, въпреки че преживяването му ще се различава от това на следващия, който ще гледа филма“ (Wolting & Pallotta 2014).

Същият подход е налице в австралийския филм *След четвърти юни*⁵⁸. Филмът си поставя за цел да изследва „грешките на паметта и гледната точка“, като съпоставя медийния отзвук в Китай и на Запад спрямо събитията на площад Тянанмън от 1989 г. Тук обаче времевата линия е вертикална и тя разделя екрана на две половини. Ако лявата половина е с подзаглавие „добре планирана конспирация“, другата окачествява събитията като „спонтанно и мирно движение с важни последици“. Стратегията на паралелния разказ може да се мобилизира не само за излагането на противоречиви или несъвместими гледни точки, но и за синергията и синтеза на сходящи перспективи, което би довело до произвеждането на един колективен глас. Така например постъпват създателите на холандския уебдокументален филм *Отзвучи от ИД*⁵⁹ – колективен портрет на 12 души, засегнати от Ислямска държава, които споделят уникалната си позиция и лична история. Авторите на филма уточняват, че съвместно дванадесетте истории служат като „противоотрова на измислиците, произведени от пропагандната машина на ИД“ – става възможно конструирането на колективен контра-разказ, чиито политически импликации са очевидни. Няма фиксирана последователност, в която да се гледат дванадесетте изповеди; потребителят ги монтира според своята нагласа и афективно състояние. Колкото и да се различават, отделните истории изговарят споделен опит и встъпват с различията си в резонанс. Това е заявено и с подзаглавието на филма, „Имаме общи белези“.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Примерите, върху които се фокусирах, са симптоматични за определени тенденции в интерактивния документален филм, но те не изчерпват възможностите за работа с цифровите медии. Вещност наративната разновидност е само една от множество разновидности и на практика съществува силен контраимпулс към отхвърляне на наратива и телеологичните му ограничения. Но наративните стратегии заслужават внимание с това, че те се опитват да извлекат разказ от дигиталната среда, която е алгоритмична, изменчива, процедурна. Резултат са нов тип разкази, които едновременно усвояват елементи от традиционния разказ и го дестабилизируют, отвеждайки го в нови посоки. Тези нови разкази са по своето естество релационни. В частност употребата на паралелен разказ, както става ясно с разгледаните примери, носи потенциала за съпоставката на множество позиции (най-вече политически) и за изказването на общия глас на социални групи и общности чрез изграждането на колективен разказ.

ЛИТЕРАТУРА

- Aston, J., & Gaudenzi, S. (2012). Interactive documentary: Setting the field. *Studies in Documentary Film*, 6(2), 125–139.
- Harris, J. (2007). Statement. Retrieved from <https://www.thewhalehunt.org/statement.html>
- Koenitz, H. (2023). *Understanding interactive digital narrative: Immersive expressions for a complex time*. Routledge.
- Nash, K. (2012). Modes of interactivity: Analyzing the webdoc. *Media, Culture & Society*, 34(2), 195–210.
- Willis, H. (2016). *Fast forward: The future(s) of the cinematic arts*. Wallflower Press.
- Wolting, F., & Pallotta, T. (2014). Transmedia is still so young. *Filmmaker Magazine*. Retrieved from <https://filmmakermagazine.com/87733-transmedia-is-still-so-young-femke-wolting-and-tommy-pallotta-on-last-hijack-interactive/>

⁵⁸ <https://www.sbs.com.au/after64/>

⁵⁹ <https://echoesofis.submarinechannel.com/>

ИЗСЛЕДВАНЕ ЗРИТЕЛСКОТО ВЪЗПРИЯТИЕ НА 360 ГРАДУСОВ ФИЛМ ВЪВ ВИРТУАЛНА РЕАЛНОСТ

Калоян Николов
НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов“

Резюме: Изследването има за цел да проучи как зрителите се ориентират в пространството във виртуална реалност, доколко и как се проследяват композиционните елементи на 360 градусови аудио-визуални произведения.

За целите на изследването е използван българският филм „Контрол“ с реж. Саша Хаджиева.

Филмът е представен на 10 човека, 5 мъже и 5 жени, на възраст от 20 до 30 години. Използват се очила за виртуална реалност Oculus Quset 2, свързани със специализиран софтуер за анализ на данните следящ погледа на зрителя във всеки един момент. Данните се представят чрез т. нар. хиит мапс (heat maps), които анализирам спрямо заложените в сцените маркери. Изследването очертава трите основни фактора, които предопределят зрителското внимание във виртуалната реалност. Това са звуковия маркер, предварителен визуален насочващ маркер и монтажен маркер. Част от резултатите сочат към остатъчни навици във възприятието на зрителите като например гледане на 360 градусово видео без да се движат. Това е остатъчен навик от гледането на 2D аудио-визуални произведения.

Изследването е крачка към разбирането и изграждането на езика и възможностите за водене на разказ във виртуалната реалност. Резултатите могат да бъдат полезни не само на изследователи в областта, но и на практики и творци, бъдещи създатели на филми за виртуална реалност.

Ключови думи: Виртуална реалност, Очила за виртуална реалност, 360 градусово видео, хиит мап

1. УВОД

Аудиовизуалният език се развива от създаването на първия кинематограф до днес. Това развитие е изключително бързо и както пише доц. Ема Константинова киното „започнало съществуването си като причудливо панаирджийско увеселение, то бързо показва своя потенциал в информационен, артистичен и икономически план.“ (Константинова, 2016) Огромният пазар и потребление на киното го развиват, а днес напредъкът на технологиите дава възможност на всеки човек сам да създава видеа със звук, да ги обработва и дори по този начин да комуникира със света.

Едно от последните постижения в тази посока е виртуалната реалност, като нейна най-базисна манифестация е 360 видеото. Интерактивното кино във виртуална реалност (VR) представлява вълнуващо поле, което съчетава кинематографията с технологичните възможности на новите медии. Това осигури на средните потребители лесен достъп до 360-градусови VR видеоклипове. Това ново поле за интензивно въздействие върху публиката предоставя уникална визуална и аудио-сензорна среда, която не просто въздейства на зрителя, но го прави активен участник в преживяването. Изследванията в тази област имат за цел да разберат какво прави интерактивното кино във VR толкова вълнуващо и какви са неговите приложения, които го отличават от другите аудиовизуални медии.

Въпреки напредъка, съществуващите решения за интерактивно кино във VR, езикът на тази медия е все още в ранен етап на развитие и практиките срещат предизвикателства. Технологичните ограничения и липсата на установени инструменти за въздействие върху

публиката остават ключови фокуси за изследване. Ограничената консумация на такива видеа и липсата на натрупване на практически опит са част от основните причини за това тази нова медия да не разкрива пълния си потенциал.

В този контекст, тази статия ще се фокусира върху изследването на съществуващите инструменти за въздействие като взема предвид технологичните и креативни ограничения, и ще се опита да допринесе за развитието на аудиовизуалния език.

2. МЕТОДОЛОГИЯ

За целите на изследването е използван експерименталният танцов филм „Контрол“, който е изпълнен като 360 видео с амбисоник звуков дизайн. Изборът на този филм се базира на първо място от жанра – танцов филм – в него няма говор и съответно езикът не влияе на възприятията на зрителите. На второ място филмът е подходящ, защото композицията му се състои от пет сцени, всяка от които е решена с различни структуриращи елементи.

Сцените градират като динамика и използват различни инструменти за ангажиране вниманието на зрителя. Всяка сцена е анализирана като са използвани 3 вида маркер – звуков, монтажен и предварителен визуален насочващ маркер. Характеристиките на трите маркера са:

- Звуков маркер – поява или наличие на звукова среда. Тя може да бъде говор, шум, музика.
- Монтажнен маркер – наличие на промяна в гледната точка, сцена или монтажнен похват.
- Предварителен визуален насочващ маркер – поява или наличие на композиционен елемент в картинката.

По-долу са описани петте сцени с анализ на заложените в тях маркери и динамика.

1. Връх

- Едновременни 4 бр. визуални маркери
- Равномерна музикална среда



2. Мост

- 1 бр. визуален маркер в движение
- Проследяващ звук
- Проследяващ маркер



3. Гора

- Движещи се 3 бр. визуални маркери
- Движещи се аудио маркери
- Преливащ монтажнен маркер



4. Река

- 1 бр. изчезващ и появяващ се на друго място визуален маркер
- Изчезващ и появяващ се аудио маркер
- Джъмп-кът монтажнен маркер



5. Стена

- Едновременни 8 бр. движещи се визуални маркери
- Равномерна музикална среда
- Реверсивно движение



Изследванията на възприятието спрямо зрителния поглед започват още през 1804 година, когато Трокслер установява, че обектите, видими от периферията на окото, изчезват

при внимателно фиксиране в определена точка (Yarbus, 1965). В случая обаче говорим и за аудио стимулация, която идва от специално инсталирани говорители. Филмът е представен на 10 човека в контролирана среда – 5 мъже и 5 жени на възраст между 20 и 30 годишна възраст. Използват се очила за виртуална реалност Oculus Quset 2, свързани със специализиран софтуер за анализ на данните следящ погледа на зрителя във всеки един момент. Данните се представят чрез т. нар. хиит мапс (heat maps), които анализирам спрямо заложените в сцените маркери.

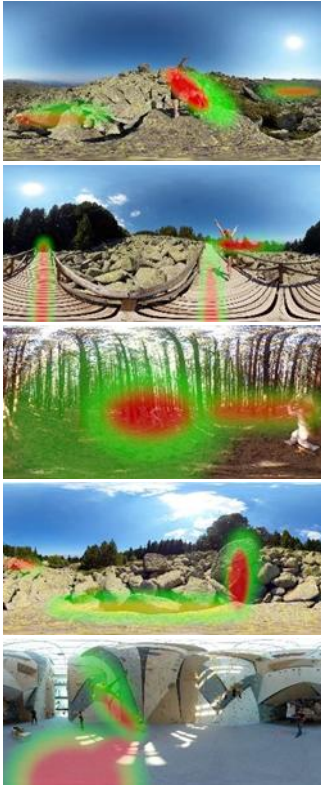
3. РЕЗУЛТАТИ

Събраните резултати са маркирани, като за целите на публикацията 360 изображенията са разпънати в 2D образи. С червено са маркирани точките, в които зрителите най-много задържат погледа си.

Резултатите са обобщени, като се взема предвид активността на зрителя спрямо конкретната сцена и спрямо конкретен маркер.

Движение на погледа на зрителя:

Сцена	Участие	Най-високо	Средно
Сцена 1. Връх	високо	80%	76%
Сцена 2. Мост	ниско	75%	30%
Сцена 3. Гора	високо	95%	68%
Сцена 4. Река	средно	91%	52%



Активност на зрителя:

Активности	Брой зрители	Изразено в сцена	Изразено по пол
Липса на движение	30%	5. Стена	мъже
Зрително проследяване	70%	2. Мост	жени
Реагиране на звук	90%	3. Гора	жени
Реагиране на монтаж	80%	2. Мост	мъже
Активно движение	40%	3. Гора	равно

4. ИЗВОДИ

Изработената методология е изключително полезна за наблюдаване и изследване на различни аудиовизуални произведения във виртуална реалност. Технологията работи изключително точно за проследяване на погледа на зрителя, дори и без наличието на скъпи очила проследяващи и анализиращи зеницата на окото. Възможностите за изследване на погледа на зрителя биха могли да отидат отвъд анализирани на 360 видео, като например пространствени произведения и симулации. Това е един от най-лесните и достъпни методи за анализиране на във виртуална реалност. Въпреки че всяка година устройствата за гледане на VR стават все по-евтини, е възможно след няколко години всички очила за виртуална реалност да имат проследяване на ретината като базова функция. Но колкото по-технологичен е начина за събиране на данни, то самото им събиране и анализиране, ще трябва да се осъществява, чрез създаване на отделна програма в някоя от платформите за създаване на приложения за виртуална реалност, като Юнити и Ънриъл.

След анализ на резултатите може да се изведат серия от заключения, които се

доближават до постулатите на 2D аудиовизията, но имат своите особености и характеристики. Когато става въпрос за звука трябва да се отбележи, че в 360 видеото е възможно той да бъде пространствен, което значи, че при движението на зрителя неговата посока не се променя спрямо изображението. Това е изключително естествено за човешките възприятия и е естествено първият извод, който се забелязва да е, че **зрителите генерално реагират активно на звука**. Например чувайки звук зад гърба си – зрителите е по-вероятно да се обърнат, отколкото да продължат да гледат действието пред себе си.

Другият много силен елемент е разбира се визуалният маркер. Когато визуално действието прекрачва от едно място на друго, по-вероятно е зрителят да проследи действието. Това важи и за случаите, в които зрителите активно разглеждат сцената и „откриват“ в нея действие на няколко различни места, т.е. **зрителите реагират активно на проследяващите визуални маркери**.

Гледането в очила за виртуална реалност е все още екзотика, което има своите плюсове и минуси за тази нова медия. Един от минусите е остатъчният навик от 2D екрана да се гледа пасивно. **Зрителите гледат по-скоро пасивно** и ако създателят на произведението не използва някой от активните похвати за ангажиране на вниманието – аудиторията може да не откликне на предизвикателството да се включи като субективно „монтира“ произведението.

Друг интересен извод, който може да се предположи, че произтича от горния е „разглеждането на пейзажа“. За някои зрители любопитството към самата технология, факта че за първи път опитват подобно преживяване е толкова силно, че **гледат в посоки, които не са свързани с действието**. Друга причина за пасивно гледане е и претоварването с елементи. В сцената „Стена“ е видно, че множеството елементи, реверсивното движение и сравнително хаотичния звук е предизвикал зрителите да „замръзнат“ в една точка.

Не на последно място може да се направи извода, че **жените гледали видеото са по-активни от мъжете**. По-бързо са се ориентирали и са започнали да откликват на предизвикателството да избират сами посоката, в която да гледат.

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящото изследване проследява само три базисни маркера от аудиовизуалния език и разкрива техния потенциал да активизират зрителя, да привлечат вниманието му. Тази възможност – зрителят сам да избере гледната точка – като опозицията на 2D аудиовизуалните произведения, в които автора вече е избрал не просто гледната точка, но и крупността на кадъра – е може би есенциална за 360 видеото. Активизирайки зрителя, авторът започва да води един задочен диалог с него и колкото по-добре се справя – толкова повече се увеличава интереса. Обвързаността между интереса на зрителя и разширяването на пазара, а от там и увеличаването на финансовия интерес, а и авторовия да се създават повече подобни произведения е повече от ясна. Именно затова е необходимо да продължим да изследваме възможностите, които виртуалната реалност ни предлага, нейните ограничения и предимства.

ЛИТЕРАТУРА

Yarbus, A. L. (1965). *Eye movements and vision*. Moscow: Plenum Press.

Константинова, Е. (2016). *Център за семиотични и културни изследвания*. Изтеглено на 15 юли 2024 г. от Е-издание на Център за семиотични и културни изследвания: <https://cssc-bg.com/downloads/articles/CSSC%20PhD/PhD%20Ema%20Konstantinova.pdf>

THE CREATIVE FILM PRODUCER – ENVIRONMENTAL DEVELOPMENT CONDITIONS: THE BALKANS

Lyubomira Kostova

National Academy for Theatre and Film Arts

Abstract: The producer plays a pivotal role in film production, bridging the gap between the creative and business side of the industry. Despite their significant financial and creative role, the creative producer remains under-researched. This study focuses on the Balkan region, which offers notable examples of producers who have succeeded amidst challenging conditions. The primary objective is to identify the characteristics that shape the development environment for creative producers in the Balkans. Using a mixed-methods approach, data was gathered from national film centers, international political reports, and statistical databases, and analyzed across three main categories: cultural policies and tools, distribution opportunities and the local film market, and production capabilities. Additionally, field studies through semi-structured interviews with 25 producers were conducted. The findings define the environment in which these producers operate, revealing the causal relationships influencing their professional behavior and work patterns. This report highlights the factors driving the behavior of Balkan film producers and provides insights into the strategies and business models in the region, grounded in cinema and creative industries theories.

Keywords: film industry, creative producer, film production, cultural policy, art management

1. INTRODUCTION

Film industry around the world is organized in different ways but the figure of the producer as the link between the creative process and business side has become crucial. The duality of the film nature – being a cultural activity forming value on its own on one side and in the same time a product that has financial characteristics (Shoileva, 2008) – is demanding and naturally lifting the figure of the producer to its importance today. This research is focusing on the film industry on the Balkans and specifically on the environment in which producers are developing their activity.

In Europe, the “*death rate*” for motion picture, video and television programme production, sound recording and music publishing activities according to Eurostat report for enterprises born in 2011 is 7.5%. In addition, the longitude of life of companies created in 2011 is an average of 5 years. In comparison – in Bulgaria the rate for survival in 5 years is 57.6% (Eurostat, 2019).

The financing of cinema depends to a large extent on the market and the state policy under which the filmmakers operate. It also depends on the cultural expectations from the final product. Digital technologies do not change this fact, but even help to deepen the difference in the quality of works coming from different branches of the film industry.

Film production on the Balkans is mainly subsidized by the government grants and all the shareholders – government, producers, filmmakers and audience – are not well connected. Moreover, the fact that films are being paid with public money is opening space for discussion and accusations that films do not answer the needs of the population. After all, movies are mainly paid by taxes and it is logical that the results should be beneficial for the majority of the audience. However, the majority of the movies are not showing great success in the local cinemas nor on the international festival stage. Occasionally there are exceptions like Honeyland (2019) that almost won an Oscar and yet, in this case, the major funding was not from state funds.

On the other side, the historical background, the lack of traditions on private investments in filmmaking and the film market organization are forcing most of the film producing companies to

find other streams of financing in order to survive.

2. METHODS AND MATERIALS

The research employs a mixed methodology. Data has been collected from national film centers, international political reports, and statistical databases. These data are analyzed and categorized as follows:

1. Characteristics of cultural policies and tools in the region.
2. Distribution opportunities and exploration of the local film market – audience, cinemas, sales platforms, etc., and their potential.
3. Production capabilities. Investigation of existing services, film production infrastructure, and professional education opportunities.

Field studies were also conducted through semi-structured interviews with 25 producers from the region. By comparing all the analyses, the environment in which producers operate is depicted, and the causal relationships for their professional behavior and work patterns are presented

To define Balkan region for this research, it was essential to consider both geographical and socio-cultural aspects. The geographical scope, as per the CIA's Danube–Sava definition, is limited in capturing the region's complexities. Maria Todorova highlights that "Balkan" has evolved beyond a mere geographic term, encompassing diverse social and cultural meanings. This study focuses on countries with shared historical and socio-cultural traits, while narrowing the scope for detailed analysis. Greece is excluded due to its Mediterranean classification, and only small parts of Romania and Turkey qualify as Balkan. Linguistic factors were also considered; countries speaking South Slavic languages, with the exception of Albania, were selected, as language influences cognitive processes and problem-solving. Slovenia and Croatia are excluded due to their Central European self-perception and divergent socio-political development. Thus, the defined Balkan region for this research includes Albania, Kosovo, North Macedonia, Bulgaria, Serbia, Montenegro, and Bosnia and Herzegovina, providing a focused yet comprehensive study area.

3. ANALYSIS

a. Characteristics of cultural policies and tools in the region

Cultural policy in the region remains somehow at the background of the political focus and despite the fact that most of the Balkan countries have documents like Strategy of Cultural Development, the path from the paper to the reality seems intangible. For example, the idea for decentralization, coming mostly from EU documents and other conventions, fails mainly because of the lack of instruments to put it into action and the distribution of the population in relation to the financial factors.

An important theme that is repeating in all of those countries cultural documents is the strong desire to promote national identity and to underline the differences from the "others" (mainly the neighboring countries). In the Serbian case there is a desire for "*promotion of Serbian language and Cyrillic script*" as well as support for "*cultural activities by Serbs in Serbian language abroad*" (Dragicevic-Sesic et al., 2018). In Macedonia is even clearer with the governmental project "Skopje 2014" which has "*completely reshaped the (modernistic) city center of Skopje with antic-look monuments (including a giant 30 meter high monument to Alexander the Great, his father Phillip II etc.), public buildings in pseudo-baroque and neo-classic style, a triumphal arch etc.*" (Teodosievski, 2018). Examples for similar by nature ideas could be given for each of the countries.

Another common issue that the reporting researchers notice is the chaotic vision for the culture and its development in each country. Clear example for it is the Bulgarian "Draft Strategy for the Development of the Bulgarian Culture" – the document is pretending for a long-term development strategy, as all similar documents from the region is dispersed, and includes far more than it is realistic. This becomes obvious from another document – the budget plan for culture each year. There one can find that the good intentions are not feasible at all and that the two documents disregard each other in a way that makes clear the lack of political will and intention to actually make it work.

In regards to the film in particular – there are few tendencies. There are initiatives in most of the countries to implement a cash rebate system. It is already a fact in Bulgaria, Serbia and Montenegro. This measure is expected to increase the foreign investments and to boost the film sector. Balkans have a unique combination of diverse nature, relatively cheap work power and exotic vibe, which even without rebate system is attracting foreign productions. Of course, this financial measure is supposedly helping the industry to develop although a significant part of the film producers is opposing it. It is symptomatic that those initiatives are being accepted on a political level without any research of the national film production.

Second – all of the countries have a fund serving as national film fund allocating financial resources for film production, co-production and distribution. Those funds are operating with a very small amount of public money and generally have the same issues operating as the ministries of culture – very chaotic if existent policy and tools, they are far from being flexible or proactive. In regards to the amount of the finances – there are regulations that are systematically violated, and the funds for film production are continuously cut. Another source of funding for film production are the public televisions. For example, in Bulgaria *“by law, the funds national television must allocate for this purpose represent 10% of the media's annual subsidy – a commitment that the television station often neglects”* (Konstantinova, 2016).

Copyright violations are common and even foreign artists and companies are trying to push for more strict measures. The laws and multiple agencies taking care of it are not particularly effective. In the Albanian report on cultural policy, Stefan Çapaliku and Kastriot Cipi are even joking: *“The only “cultural industry” is the piracy of film, drama and pop music!”* (Çapaliku & Cipi, 2011).

b. Distribution opportunities and exploration of the local film market – audience, cinemas, sales platforms, etc., and their potential

The overall tendency is for more cinemas to close in the future, which means less places for films to be projected. Most of those cinema houses are multiplexes located in commercial centers, which are predominantly showing Hollywood production instead of European. Such tendency can be noted almost everywhere in Europe.

Since there is less space for the film production in the cinemas, I looked into film festivals, television and VOD platforms. Film festivals in the region are many and in different sizes, genres and target audience. The nationally supported ones have the obligation to show national production. *“There is barely a day on the calendar where some film festival is not being celebrated in some exotic city somewhere in the world”* says Kenneth Turan in his book *“Sundance to Sarajevo”* (Turan, 2002). It appears that in the Balkan context a movie could have bigger box office at the festivals than from the sales and distribution in national cinemas.

Language is a very important aspect of the film and it is always an obstacle for the majority of the audience to use subtitles. Dubbing is an additional expense and it is done if interest towards the movie has already been shown or by the TV that bought it.

In regards of the Balkan countries, their languages are of the South Slavic language group and territorially are separated into Serbo-Croatian, Macedonian and Bulgarian. The only exception is the Albanian language, which is a branch of Indo-European languages. Despite the fact that there are countries speaking almost the same language, the nationalistic political movements and the tendency to underline the national identity – not every movie could circle in its language territory. Generally, the home market of a film is within its country population

c. Production capabilities. Investigation of existing services, film production infrastructure, and professional education opportunities

Since this research is focused on the producer perspective, the education is part of the capacities necessary for developing a film production company. Educated professionals are one of the most important assets in the process of film production. The film professionals are highly specialized and generally, there are two ways for one to become professional in film industry–

through formal education and through experience. Talking about formal education there is not much choice of universities and academies that are offering courses within the film area.

Overall, the education in the region is centered in Bulgaria and Serbia and most of the professionals are learning by practice. A common pattern that I notice while researching the film education is that most of the programs are in faculties of Dramatic Art and come as an addition to the theatre studies. Indeed, there are professions that could be and conceptually, some think, are better to be studied for theatre and film altogether – like for example acting, scenography, directing and dramaturgy/scriptwriting.

Talking about practice – the places with highest quality are the private studios working mainly with foreign productions. In Bulgaria there are two film studios, in Serbia there are three studios being mentioned on the Serbia Film Commission web page. The Commission is also great asset of Serbian film field because its role is to facilitate foreign productions “*organize continuous industry training and foster a film-friendly environment in Serbia*” (Serbia Film Commission, 2020). There are no state film studios.

All of the services and infrastructure is private and mostly existing because of the foreign (predominantly Hollywood) productions renting facilities.

4. CONCLUSIONS

The research has shown that generally on political level there is no understanding of the film business value chain and processes. The environment is rather hostile and not supportive. The factors predetermining this situation and both historical, social and political.

The research has showed that main links from the value chain of the film business model are broken – the access to the audience and funding opportunities.

Film producers from the Balkans are being prevented from the opportunities to easily follow world trends but in the same time, this could be the engine for innovation and creative solutions resulting in high artistic achievements.

REFERENCES

Capaliku, S., & Cipi, K. (2011). Country profile: Albania. *Compendium of Cultural Policies and Trends in Europe*, 13th edition.

Dragicevic-Sesic, M., Tomka, G., & Mikic, H. (2018). Country profile: Serbia. *Compendium of Cultural Policies and Trends*, 19th edition.

Eurostat. (2019). *Culture statistics*. Luxembourg: Imprimerie Bietlot.

Konstantinova, E. (2016). *The work of the producer*. Center for Semiotic and Cultural Studies – electronic edition. Retrieved July 14, 2024, from <https://cssc-bg.com/downloads/articles/CSSC%20PhD/PhD%20Ema%20Konstantinova.pdf>

Serbia Film Commission. (2020, November 22). *Serbia Film Commission*. Retrieved from <https://www.filminserbia.com/about-sfc/>

Shoileva, A. (2008). State financial aid for European film and the "territorial clause" – points of tension. *LiterNet*. Retrieved in 2020, from https://litternet.bg/publish25/a_shojleva/finansova.htm

Teodosievski, Z. (2018). Country profile: The Former Yugoslav Republic of Macedonia. *Compendium of Cultural Policies and Trends*, 19th edition.

Turan, K. (2002). *Sundance to Sarajevo: Film festivals and the world they made*. Los Angeles: University of California Press.

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Дигитални инструменти при управлението на човешките ресурси в индустриалните предприятия – Весела Здравчева	4
2. ДДС в цифровата ера – Люба Николова	9
3. Фактори за кариерно развитие в индустриалните предприятия – Тони Михова, Анет Арабаджиева.....	12
4. Адаптиране на чуждоезиковата подготовка към изискванията на бизнеса – Тони Михова, Анет Арабаджиева.....	15
5. Социални услуги и грижа за старите хора в България – Яница Георгиева	19
6. Наказателна отговорност, наказания и мерки, прилагани по отношение на малолетни и непълнолетни в българското законодателство – Християна Тодорова.....	23
7. Предоставянето на нефинансова информация според българския закон за императив – Мария Влаева	28
8. Теории за управление на риска и съпоставимост с характеристиките на независимите продуцентски организации от Балканите – Любомира Костова	31
9. Потенциал за създаване на интегрирани туристически продукти между общините на Западнородопския регион – Мариана Ламбова	35
10. Ролята на учителя-педагог при управлението на училищния клас – Димитър Богданов	43
11. Св. литургия в часовете по богослужение в българските училища в прогимназиален етап преди 1944 г. – Данила Иванова	52
12. Обучението по църковнославянски език в България през 20-те години на 20-ти век – Димитър Димитров.....	59
13. Монументалното пано в сградата на Пловдивския университет, филиал Смолян – Мария Петкова.....	77
14. Скотовъдният обичай кравешки молитви като част от духовната култура на село Малево, Чепеларско – Марина Хаджииванова	81
15. Иновативни педагогически технологии и подходи в съвременната вокална педагогика, насочени към усвояване на основите на певческото изкуство – Милена Костова-Гърбачева	85
16. Обективно и субективно оценяване на художествено-естетическата изразност на вокалното изпълнение – Милена Костова-Гърбачева	90
17. Специфика на възрастовите особености на музикалното развитие на деца от предучилищна възраст – Кристина Михова.....	95
18. Специфика на музикалното възприятие в предучилищна възраст – Кристина Михова.....	98
19. Наративни стратегии при интерактивния документален филм – Васил Марков	101
20. Изследване зрителското възприятие на 360 градусов филм във виртуална реалност – Калоян Николов.....	104
21. The creative film producer – environmental development conditions: the Balkans – Lyubomira Kostova	108

**НАУЧНИ ТРУДОВЕ НА СЪЮЗА НА УЧЕНИТЕ В
БЪЛГАРИЯ – ПЛОВДИВ**

**СЕРИЯ А. ОБЩЕСТВЕНИ НАУКИ, ИЗКУСТВО
И КУЛТУРА, ТОМ VIII**

**ISSN 1311-9400 (PRINT)
ISSN 2534-9368 (ONLINE)**

2025

ДОМ НА УЧЕНИТЕ, ПЛОВДИВ

**ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР:
ПРОФ. Д-Р ВЛАДИМИР АНДОНОВ, ДМ**

**ТЕХНИЧЕСКИ РЕДАКТОР:
МАРИЯ ГОРГОРОВА**

ISSN 1311-9400 (Print)
ISSN 2534-9368 (Online)



СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ – ПЛОВДИВ

ЕВРОПА, БЪЛГАРИЯ, 4000 ПЛОВДИВ
ул. „Митрополит Паисий“ 6
тел.: +359 88 295 4369

UNION OF SCIENTISTS IN BULGARIA
CITY OF PLOVDIV

EUROPE, BULGARIA, 4000 PLOVDIV
6 Mitropolit Paisii Str.,
Tel. +359 88 295 4369

www.usb-plovdiv.org